

ISSN 0134 3408

ЗЭРБАТЧАН

АРХИВ

ЭДЭБИ-БЭДИИ ЖУРНАЛ

6

1989

Рәссам Вәйрам ГАСЫМОВ.

АЗӘРБАЙҘАН

6'89

АЗӘРБАЙҘАН
АЛЫҘЫҘЫЛАР
ИТТИФАҘЫНЫ
АЛЛЫГ
ӘДӘБИ-БӘДИИ
ОРГАНЫ

РЕДАКСИЈА БҘҘӘТИ

1923-чү илдән
чыхыр

Баш редактор

Редаксиянын
тиваны:
Бақы — 370001,
Коммунист күчәси, 31,
Ү мәртәбә.
Телефонлар:
баш редактор мұавини
и мөс ул катиб —
92-59-63
Шә бөләр — 92-57-96,
92-76-55,
мұнасибат —
93-24-69.

Юсиф
СӘМӘДӨҘЛҮ
Аббас
ЗАМАНОВ
Ағамуса
АХУНДОВ
Габил
ИМАМВЕРДИЈЕВ
Әнрәм
ӘЛЛИСЛИ
Әлөкбәр
САЛАҘЗАДӘ
Интигам
ГАСЫМЗАДӘ
Иса
ИСМАЈЫЛЗАДӘ
Иса
БҘСЕЈНОВ
Иси
МӘЛИКЗАДӘ
Исмајыл
ШЫХЛЫ
Јашар
ГАРАЈЕВ
Камал
АБДУЛЛАЈЕВ
Камил
ВӘЛИЈЕВ
Мөдинә
КУЛКҮН
Мирәә
ИВРАҘИМОВ
Мөвлуд
СУЛЕЈМАНЛЫ
Нәби
ХӘЗРИ
Сүлејман
ВӘЛИЈЕВ
Сүлејман
РУСТӘМ
Тофиг
БАЈРАМ
Бүсәји
АРИФ
Чабир
НОВРУЗ

Мөс'ул катиб

Баш редактор
мұавини

Фотојығылмаға верилмиш:
8.4.1989-чү ил.
Чапа имзаланмиш:
8.6.1989-чү ил.
ФТ 12717
Сифарип 3479
Тиражи 69277
Кағыз форматы
70x108 1/16 = 6,0 кағыз
иерәги
12 чап вөрәги,
16,8 шәрти чап вөрәги.
Офсет үсулу илә
чап олунар

Тәјмәти 80 гөпикдр.

Бақы шөһәри,
«Коммунист»
ишпријатынын
итибәси.

12416

БУ НӨМРЭДӨ

Нэср:

ЕЛЧИН —

ӨЛҮМ ҲӨКМҮ

[роман, эввэли]

Поэзија:

ВАГИФ СӘМӘДОҒЛУ —

ШЕ'РЛӘР

Јени тәрчүмәләр:

АННА АХМАТОВА

РЕКВИЈЕМ

[ИҒАФ]

Хатирәләр, дујғулар:

ИСМАЈЫЛ ШЫХЛЫ —

«Ајрылан
јоллар» вә...

НЭСР

ЕЛЧИН

ӨЛҮМ ҲӨКМҮ

РОМАН

1

КӘЛӘЧӘЛӘ ДОҒРУ

А ХШАМ дүшмүшдү, Бақынын ашағысындан — Хәзәр тәрәфдән јүнкүл бир јаз меһи әсирди вә һәмһин меһ о апрел ахшамы Түлкү Кәлди Гәбиристанлығында Гәбиристанлыг Идарәсинин һәјәтиндәки хартут, әнчир, килас ағачларынын тәзә-тәр јарпагларыны күчлә еши-дләчәк бир хышылтыјла сәсләндирди, о хышылты һәјәтә јайлыр-ды вә елә бил ки, о бөјүк һәјәтин һәмһин аңларындакы мүвәғгәти са-нитлијинә, кимсәсизлијинә бир мөһрәмлик кәтирди.

Әлбәтте, Кичбәсәр о јарпаг хышылтысыны ешидирди, амма ағач-лара тәрәф бахмырды; гаровулчу Әфлатунун көшкүнүн дамында дал ајагларыны алтына јығыб, габаг ајагларыны ирәли узадыб о јүнкүл јаз меһинин әсдији сәмтә — ахшамүстү узагда гаралмаға башлајан дәннизә тәрәф бахырды.

Гаровулчу Әфлатунун көшкүнүн дамындан үзү ашағы бүтүн Ба-қы көрүнүрдү — Түлкү Кәлди Гәбиристанлығы шәһәрин дағлыг һис-сәсиндә иди — вә о вахт ки, кечә дүшәчәкди, о көрүнән биналарын, күчәләрин, дәннискәнары булварын ишыглары јаначағды, онда Бақы-һан бу көрүнүшү дүнјанын ән бөјүк мө'чүзәси олачағды, сирләрлә долу намә'лум бир аләмә чевриләчәкди вә јенә дә нечәнчи кечә ола-чағды ки, Кичбәсәр кизлинчә гаровулчу Әфлатунун көшкүнүн дамы-на галхыб, беләчә чәмәлиб көзләрини сирләрлә долу о намә'лум аләм-дән чәкмәјәчәкди, о ишыглар бир-бир сөнәнчән бахачағды, кечә јарысы Гәбиристанлыг Идарәсинә кәлиб-кәдән машынлара, кириб-чыхан, ора-бура вурнухан адамлара фикир вермәјәчәкди, гаранлыг чөкмүш Бақыда о узаг вә намә'лум биналарын, күчәләрин, орадакы һисанларын вә итләрин гоһусуну дујмаға чалышачағды.

Сон күнләрин бүтүн кечәләри белә кечирди.
Амма бу күн дама тез галхмышды; бәлкә дә кечәјә кими елә бе-ләчә бурада галачағды, бәлкә дә дүшүб кедиб фырланыб, кечә тәзә-дән бура галхачағды... Һәр һалда, бу ахшам нәсә әввәлки ахшамлара охшамырды, бу ахшам Кичбәсәр даһа артыг нараһат иди, дүздү, көз-ләрини шәһәрә зилләмишди, башға һеч нәјә фикир вермирди, амма

һәрдәнбир диксинирди, елә бил ки, нә барәдәсә фикирләширди вә фикрләри ону диксиндиридди.

Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгында Кичбәсәрә фикир верән јох иди: һәркаһ фикир верән [вә баша дүшән адам!] олсајды, көрәрди ки, бу итә нәсә олуб, әввәлләр һәјәтдә сүләнән ит дејил вә үмумијјәтлә, ахыр вахтлар нәсә көзә аз дејир; фикир верән [вә баша дүшән адам!] олсајды, көрәрди ки, бу итин гара вә һәмишә гәмкин көзләриндә нәсә елә бир ифадә жараныб ки, бу ифадәдә төкчә јемәк ахтармаг, тәпикдән горулмаг, сојугда исти јер, истидә сәрин јер ахтармаг гајғыларындан хәбәр вермир...

Кичбәсәрин бүтүн өмрү Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгында кечмиши. Тәлеји бу ити нечә көгириб бу гәбиристанлыга чыхармышды? — буну һеч ким билмирди вә тәбии ки, һеч ким бу барәдә дүшүнмүрдү; амма Кичбәсәри Гәбиристанлыг Идарәсинин һәјәтиндә илк дөфә көрән адам Әбдүл Гафарзадә олмушду.

Онда — Кичбәсәр үчүн чоһ-чоһ узаг бир заманда — чискинли бир сентјабр сәһәри иди вә о пајыз чискинидә Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгындакы ағачларын хөзән сарысында гәмдән, гүссәдән, өмрүн сону үмидсизлијиндән әсәр-әләмәт јох иди, елә бил ки, о пајыз чискини һәмин гәми, гүссәни, өмрүн сону үмидсизлијини јујуб апармышды вә о нарын чискин Әбдүл Гафарзадәнин сифәтинә дәјүдикчә, елә бил кишин бүтүн ичинә бир гајғысызлыг, никбинлик јајылырды, өзүнү саглам, күмраһ һисс едирди вә бу һисс һәмин пајыз сәһәри Әбдүл Гафарзадәни нәсә јахшы бир иш көрмәжә, кимисә севиндирмәжә, кимәсә бир хејир вермәжә [һәм дә көзләнилмәз бир хејир!] сәләјирди. Белә вахтларда Әбдүл Гафарзадә дүнјанын бүтүн бөд ишләрини, пис әмәлләрини, сахта ојунларыны, ријакарлыгы, икнүзлүлүгү, позгунлуғу — һәр шеји јаддан чыхарырды [һәр һалда, кишиә белә кәлирди...] вә елә бил ки, бу адамын бүтүн ичи, фикри-зикри дә о пајыз чискини кими тәртәмиз олурду, паклашырды.

О чискинли сентјабр сәһәри дахилиндән баш галдырмыш о чошгун никбинлик вә хејирхаһлыг һиссләри ичиндә Әбдүл Гафарзадә әлләрини, адәти үзрә, архасында бирләшириб кениш синәсини даһа да ирәли верди, үзүнү јухары тутуб бомбоз пајыз сәмәсына бахды, нарын чискин чешмәјини шүшәләринә спәләнди вә белә бир нарын дамчылы шүшә архасындан дүнјаја бахмаг да о дәм Әбдүл Гафарзадәлә ләззәт верди, һәтта Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгынын дөмир дарвазасынын бала гапысындан Гәбиристанлыг Идарәсинин һәјәтинә кирәндә гаровулчу Әфлатуну көрәндә дә, бу балача бојлу, арып, сир-сифәти күнүн алтында, тозун-торпағын ичиндә илләрдән бәри јаныб гаралмыш, балача јашыл көзләри һәмишә сәксәкә ичиндә ојнајан адам — гаровулчу Әфлатун да Әбдүл Гафарзадәнин көзүнә дүнјанын көзәл бир махлуғу, гүсүрсүз бир бәндәси кими көрүндү; дүздү, Әбдүл Гафарзадәнин өзүнү дә гаровулчу Әфлатуну беләчә көрмәјинә күлмәји тутду, амма, һәр һалда, һәјәт көзәл иди вә Әбдүл Гафарзадә дә бу һәјәтин саһиләриндән бири иди.

Гаровулчу Әфлатун көшкүнүн балача пәнчәрәсиндән Әбдүл Гафарзадәни көрән кими, о саат бајыра сычрады вә чевик аддымларла өзүнү кишијә тез јетирмәк истәди; гаровулчу Әфлатун Әбдүл Гафарзадәјә о гәдәр бәләд олмушду ки, лап узагда гаралтысыны да көрәндә сөвг-тәбии дујурду ки, кишинин кефи көкдү, јохса ганы гарады; мүдини ганы гара оlanda, гаровулчу Әфлатун чалышырды ки, һөрмәтини, еһтирамыны, сәчдәсини конардан-кәнара билдирсин, амма һисс едәндә ки, мүдини кефи көкдү [јәни бу о дејән шејди ки, гаровулчу Әфлатун өләвә пул гопарда биләрди, көзләнилмәдән өләвә бир имтијаз әлдә едәрди], јахынлашыб һал-әһвал тутурду, јери дүшсәјди, сөзү фырладыб көтирирди Хыдырын үстүнә чыхарырды, Хыдыра рәһмәт охујурду, бир балача агламсыныб вә көзләрини јерә дикиб Хыдырын белә бир көзәл зәманәни көрмәјинә дәнә-дәнә тәссүфүнү билдирир-

ди вә Әбдүл Гафарзадәнин о көзәл овгатынын мадди бәһрәләрини көрүрдү.

О пајыз сәһәри дә јөгин белә олачагды, амма бирдән-бирә һардан пејда олдуса, балача бир күчүк сәрчә кими чивилдәјә-чивилдәјә гаровулчу Әфлатуну ајагларына долашды, аз галды ајагларынын алтында галсын вә гаровулчу Әфлатун ајагы илә о балача күчүјү бир балача кәнара итәләди ки, бу көзәл пајыз сәһәри фүрсәти әлдән вермәсин, өзүңү нөвбәти мөгсәдинә чатдырсин. Чискинин алтында гәһвәји-гара түкләри исланмыш күчүк гаровулчу Әфлатуну ајагы илә тәмәс-дән сонра, чыр вә назик сәси илә зинкилдәди вә Әбдүл Гафарзадә наразылыгга башыны булады. Гаровулчу Әфлатун, әлбәттә, бу наразылыг о саат һисс етди вә дајанды, бир мүдирә, бир дә гәфләтән пејда олмуш о күчүјә бахды, билмәди ки, нә еләсин.

— Әбдүл Гафарзадә:

— Көтүр ону көтир бура... — деди.

Гаровулчу Әфлатун дүнјада ән чоһ севдији бир варлыг кими, о күчүјү о саат еһмалча гучагына алды вә мүдини габагына јујурду. Гәһвәји-гара түкләри бәдәнинә јалпышмыш о күчүк һардан кәлиб Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгына чыхмышды? Гәбиристанлыгын әразисиндә ит јох иди вә үмумијјәтлә, Әбдүл Гафарзадә бу фикирдә иди ки, Гәбиристанлыгга кәрәк ит-пишик олмасын вә Мирзәниби дә, Васили дә, Агакәрим дә буну билдикләри үчүн, Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгынын итдән, пишикдән мұһафизә едирдиләр.

О күчүк гаровулчу Әфлатуну гучагындан бојланыб Әбдүл Гафарзадәјә бахырды вә һәмин күчүјүн бахышларында бир е'тибар, үмид вар иди, чүнки јеничә кәлдији дүнјанын ишләриндән хәбәрәсиз иди, гаровулчу Әфлатунун о тәпији дә јөгин ки, һәјәтиндә алдыгы илк тәпик иди. Бу күчүк дүнјаја беләчә бир е'тибарла, үмидлә кәлмиши, амма е'тибар да, о үмид дә дүнјанын вәчинә дејилди вә Әбдүл Гафарзадә о дәм күчүјә баха-баха фикирләширди ки, бу балача варлыгы ирәлидә нәләр көзәлир, нә гәдәр тәпик јејәчәк? Бир аздан көзләриндәки о е'тибардан, о үмиддән әсәр-әләмәт дә галмајачаг [Әбдүл Гафарзадә бунә әмин иди] вә нә үчүн белә олмалыјды? Бир һалда ки, бу күчүк дүнјанын беләчә вәчинә дејилди, тәбәт нијә ону јарадырды? Тәпикләри јесин, сонра да ачындан өлсүн? Нә олсун ахы? Нә олсун ки, нәслини давам етдирир? Давам едән бу нәслин нә мө'насы вар?

Әбдүл Гафарзадәнин һәрдән белә фәлсәфәјә гапылмасы вар иди. Күчүк гаровулчу Әфлатуну гучагындан чыхыб Әбдүл Гафарзадәнин гучагына кәлмәк истәјирди, елә бил баша дүшүмүшү ки, Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгында вә үмумијјәтлә, бу дүнјада ким кимдир. Әбдүл Гафарзадә гара палтосунун чибиндән дәмсал чыхарыб чешмәјини шүшәләрини силди, диггәтлә күчүјә бахды, сонра күчүјү гаровулчу Әфлатундан алды, ири әлләри илә јаш түкләрини тумарлады; бу адам өмрүндә илк дөфә иди ки, гучагына ит алырды, илк дөфә иди ки, ит тумарлајырды вә күчүк дә о сазалгы пајыз сәһәри бир нечә күнлүк һәјәтиндә илк дөфә инсан әлинин [ири әлләрин!] һәрәрәтин һисс етди вә бу — Әбдүл Гафарзадәнин һәр шеји көрән боз көзләриндән јәјинмады, күчүјү гаровулчу Әфлатунга гәјтарыб:

— Буну өзүңлә бир јердә сахла!.. — деди вә ири, сүмүклү узун бармагы илә гаровулчу көшкүнү кәстәрди.

— Ваш үстә!

— Јахшы бах буна!.. — Әбдүл Гафарзадә јенә күчүјүн башыны тумарлады, күлүмсәди вә Гәбиристанлыг Идарәсинин икимәртәбәли бинасына тәрәф кетди.

Гаровулчу Әфлатун сидг-үрөкдән һејифсиләнә-һејифсиләнә фикирләшди ки, бу дөфә Әбдүл Гафарзадәнин кефи көклүјүндән газанан о олмады, бу ит баласы күчүк олду, һәтта Әбдүл Гафарзадә идарәнин бинасына кирәндән сонра, гаровулчу Әфлатун һирсиндән күчүјү асфалтын үстүнә чырпмаг истәди, амма, әлбәттә, о саат дә өзүнү әлә

алды: о бојда киши бу күчүү она тапшырмышды ве гаровулчу Эфлатун да борчу иди ки, чани-дилден бу күчүү гуллуг елсин — Эбдүл Гафарзаде вердији тапшырыгы жадындан чыхаран адам дежилди ве гаровулчу Эфлатун да буну јакшы билирди.

Һамин чакиснил пајыз сөһаринден сонра, о күчүк Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгында, гаровулчу Эфлатунун көшкүндө бу адамла бирликте јашамага башлады. Гаровулчу Эфлатун һәр күн күчүк үчүн бир гуту суд алыб кәтириди, колбаса, сосиска алырды, һәтта бә'зан пирожна алыб кәтириди ве Гәбиристанлыг Идарәсинин ишчилеринин јанында күчүү једиздириди, бир сөвлө, күчүү о јемәкләри верирди ве о чүр гуллуг едирди ки, ишди, Эбдүл Гафарзаде көрсә-ешитсә, кишинин тапшырыгына лајиг олсун.

Гаровулчу Эфлатун һәр сөһәр күчүү гучагына алыб көшкүн јанында дајанырды ве Эбдүл Гафарзадәнин автобусдан дүшүб Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгына кәлмәјини көзләјирди. Эбдүл Гафарзаде һәр сөһәр дә о күчүү күлүмсәјирди, һәрдөнбир дарвазанын јанында ајаг сахлајырды ве о заман гаровулчу Эфлатун күчүк гучагында тәләсик мүдирин габагына јүјүрүрдү, Эбдүл Гафарзаде дә ири әли ила күчүјүн башыны, белини сығаллајыб:

— Маладес! — дејирди.

Гаровулчу Эфлатун күчүү дејилән бу «Маладес!» сөзүнү аз гала өз унванына гәбул едирди ве һәмин анларда дунјанын эн хошбәхт адамы олурду, даһа доғрусу, чалышырды ки, Эбдүл Гафарзадәнин көзләринә дунјанын эн хошбәхт адамы кими көрүнсүн. Мәсәлә бура-сында иди ки, о дарысгал көшкәд итлә бир јердә јашамаг, итә гуллуг етмәк, һәр күн сөһәр тездән о ити гучагына алыб мүдирин јолуну көзләмәк гаровулчу Эфлатуну о гәдәр быкдырмышды ки, үрәјиндә күчүклә дүшмән иди, амма төк олаңда да, лап кечәнин јарысы да һирсләнәндә күчүү вурмага, инчитмәјә чәсарәт етмирди: Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгында һасарын да, дарвазанын да, асфалтын да гулагы вар иди ве һәр һансы бир хөбәр о саат кәлиб Эбдүл Гафарзадәнин гулагына чата биләрди.

Күчүк бојуна, балачалыгына көрә дејилди... Гаровулчу Эфлатун һәр күн сөһәр дә, кечә дә күчүү һәјәтә кәздирмәјә чыхарырды ве бу ит баласы ит, һәјәтдә һеч нә еләмирди, гаровулчу Эфлатун нә гәдәр әлләширдисә, нә гәдәр ширин сөзләр дејиб һејваны толламаг итәјирдисә дә, бир шеј чыхмырды, елә ки, көшкә гајыдырдылар, күчүк башлајырды мәдәсини бошалтмага, ја да сидијини ахытмага ве һәмин анларда гаровулчу Эфлатун көшкүн дөшмәсиндән, һәтта бә'зан чарпајынын үстүндән о ит нәчисини, ит сидијини тәмизләјә-тәмизләјә фикирләширди ки, бу дунјада Эбдүл Гафарзадәнин хош мүнәсибәт көстәрдији күчүк олмаг, Эфлатун олмагдан јакшыды... Үрәјиндә күчүү эн пис күчә сөјүшләр илә сөјә-сөјә көшкү силиб түрүрүрдү, балача гапысыны ачыг гојурду ки, һавасы дәјишсин, иј чәкилсин, амма о иј күндән-күнә артырды ве гаровулчу Эфлатунун көшкүнә кирәндә, елә бил ки, ит ајагголусуна кирирдин.

Һәр кечә таксиләр кәлиб Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгынын дарвазасы ағзында дајандыгча, гаровулчу Эфлатун гаҗа-гаҗа арға далынча кедиб-кәлирди, гумарбазлары гаршылајырды, јола саларды ве көшкә кириб гәзандыгы манатлыглары, үчлүкләри, бешликләри чибиәнд чыхарыб сәлигә-саһмана саланда, үмуми пуллара [ондуғлары, ијирмибешликләри, әллиликләри, һәтта јүзлүкләри!] пәјлара аҗыранда күчүјүн, елә бил ки, чини галхырды, дәлилији тутурду, һүрмәјә башлајырды ве гаровулчу Эфлатунун кечә һәјәтынын беләчә шыдырғы ве мәс'улијәтти чағларында бу күчүк һүрүшүнә адәт еләмәк мүмкүн дејилди; һәр дәфә гаровулчу Эфлатунун үрәји дөјүнүрдү, нараһәт һиссләр кечирди, никаран галырды; мәсәлә бурасында дејилди ки, гаровулчу Эфлатун нәдәнсә, кимдәнсә горхурду — јох [ве башга чүр дә ола билмәзди: Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгынын Эбдүл Гафарза-

де кими бир саһиби вар иди ве һәлә јохламаг лазым иди ки, бу дунјада ким күчлү адам иди — Брежнев, јохса Эбдүл Гафарзаде?], мәсәлә онда иди ки, бүтүн бу көшкә әмәлијәтләры бир төклик, шаһидисизлик гәләб едирди, бу кечә һатг-һесаблары јалныз гаровулчу Эфлатуна аид иди, јә'ни јалныз бу адамын һәјәтынын бир парчасы иди, һәм дә көвәл парчасы иди ве гаровулчу Эфлатун илләрдән бәри бунә өјрәнмишди, одур ки, белә чағларда бу күчүјүн һүрмәјә башламасы тамам бир дилхорчулуғ кәтирирди.

Күчүк суд ичә-ичә, колбаса, сосиска, пирожна јејә-јејә көзкөрәти бејүјүрдү ве бу күчүјүн јүксәк гејүмундан хөбәрдар олан Гәбиристанлыг Идарәсинин ишчиләри һәрдөнбир она дондурма, мармелад, харичи печенјә дә верирдиләр ве бүтүн бу кедишат ондан хөбәр верирди ки, Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгындакы бу күчүү кәләчәкдә дунјанын эн хошбәхт итинин тәлеји көзләјир. Дүз үч ајдан артыг беләчә давам еди, сонра шыдырғы пајыз јаргышы јаған бир декабр күнү — алты ил бундан әввәл — мүдирин чаван ве сағлам идманчы оғлу бирдөнбирә рәһмәтә кетди...

О дәфн мәрәсимини, о дәфн мәрәсиминдә Эбдүл Гафарзадәнин дејиди сөзләри јадына саланда һәмизә аз галырды ки, гаровулчу Эфлатунун түкләри биз-биз олсун. Һәмин дәфн мәрәсиминдә Эбдүл Гафарзаде чамаатын арасында [елә бил ки, рәһбәрләрдән кимсә өлмүшдү, бејүк бир матәм нүмајиши иди!..] дајанмыш гаровулчу Эфлатуну көрдү ве гәфләтән тышгырды: «— Алә, Эфлатун, кет чар чәк е!.. Де ки, дүшмәнләри дејиди башыма кәлди!..» Вә өзүнүн һисс-һәјәчанлары тәбиәтән чоғ ашыб-дашан олмаса да, дунјада чоғ изирабларын, ишкәнчәләрини шаһиди олмуш, хырда, јашыл көзләријлә мәнхум тәселәри јола салмыш, бирдөн-бирә гырылмыш һәјәт јолларыны чоғ көрмүш [вә өзү дә евләр јыхмыш!] гаровулчу Эфлатун о вахта гәдәр о сифәтдә, о бахышда адам көрмәмишди [вә јәгин ки, өмрүнүн ахырына аһми дә көрмәјәчәкди!], елә бил ки, чешмәјинин архасындан боз көзләри илә гаровулчу Эфлатуна бахан, о сөзләри дејән — инсан дејилди, дәрдин, әләмин, дәһшәтин өзү иди...

Һәмин фәләкәдгән сонра, Эбдүл Гафарзаде бир мүддәт ишә кәлмәди ве нәһәјәт, оғлунун өлүмүндән кечән нечәнчи күнсә автобусдан дүшүб илк дәфә Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгы дарвазасынын бала гапысындан ичәри кирди. Гаровулчу Эфлатун јенә дә күчүү гучагына алыб тәләсик көшкүн габагына чыхды, амма бу дәфә Эбдүл Гафарзаде күчүү бахмады, боз көзләри илә чешмәјинин ардындан гаровулчу Эфлатунун көзләринин ичинә бахды ве о бахышларын алтын да күрәјинин арасыны сојуг тәр басан гаровулчу Эфлатун баша дүшдү ки, сөһв еләјиб, күчүү даһа беләчә пишваза чыхармаг лазым дејилмиш.

Бундан сонра чоғ намә'лум ве гаровулчу Эфлатуну о намә'лумлуғ ичиндә чәш-баш салан бир вәзијәт әмәлә кәлмишди: гаровулчу Эфлатун билмирди ки, нә еласин, бу ит күчүјүнү әввәлки төк бәсчү Эфлатун билмирди ки, нә еласин, јохса нечә олсун? Әлбәттә, буну кедиб Эбдүл Гафарзадәнин өзүндән сорушмаг олмазды... Гаровулчу Эфлатун бу бәрәфарзадәнин өзүндән сорушмаг олмазды... Гаровулчу Эфлатун бу бәрәфарзадәнин өзүндән сорушмаг олмазды. Василдән, Ағакәримдән мәсләһәт алмаг истәди, амма Мирзәбиби дә, Васили дә, Ағакәрим дә чинјини чәкди ве һеч бири бу ишә гарышмады, чүнки Эбдүл Гафарзаде елә бағлы о ишдә ки, һәмә'лумлуғ вар иди, јакшысы бу иди ки, һәмин ишә гарышмајасан. Сөһәрләр Эбдүл Гафарзаде ишә кәләндә гаровулчу Эфлатун даһа күчүү гучагына алыб пишваза чыхмырды ве Эбдүл Гафарзаде дә күчүү гучагына алыб пишваза чыхмырды. Һәтта бир-ики дәфә күчүк өзү Эбдүл даһа о күчүклә марағланмырды. Һәтта бир-ики дәфә күчүк өзү Эбдүл Гафарзадәни һәјәтдә көрүб кишинин далынча дүшүшдү, амма мүдир Гафарзадәни һәјәтдә көрүб кишинин далынча дүшүшдү, амма мүдир күчүү фикир вермәмишди. О чаван, о сағлам идманчы оғлуну гәһил өлүмүјлә Эбдүл Гафарзадејә елә бир зәрбә дөјмишди ки, ким олсајды, өлүмүјлә Эбдүл Гафарзадејә елә бир зәрбә дөјмишди инсан ки, инди өзүнү әлә алыб бу зәрбәјә дөзә билмәзди ве бу көвәл инсан ки, инди өзүнү әлә алыб һәр күн ишә чыхырды, бунун өзү икидлик иди ве гаровулчу Эфлатун

да буну белә гижмәтләндирди.

Күнләр дө белә кечирди...

Дүздү, гаровулчу Эфлатун даһа күчүюн сүдүнә, колбасына, сосискасына әввәлки кими фикир вермирди, өз артыгларыны итин габагына атырды, һәрден ачыгы тутанда ајагы илә ителәйрди, гулагыны чәкиб зинкилдәйрди, сојугда, јагышда — гарда да бојнуна ип салыб һәјәтин ашагы башындакы акасија ағачларына бағлајырды вә гарныны бошалтајынча көшкә кәтирмирди, амма һәр һалда, күчүк һәлә көшкәдә јашајырды вә јемәји, ичмәји, исти јери вар иди. Күчүјүн өркөјүн чағлары кечмишдә галмышды, Гәбиристанлыг Идарәсинин ишчиләри дө Әбдүл Гафарзадонин даһа бу күчүјә фикир вермәдәни һәни билирдиләр [буранын сабит бир өнәнеси вар иди: мүдириң харичи аләмә мүнәсибәтиндәки кичичик тәфәрруат да көздән јајынмырды...] вә әввәлки кими күчүјә дондурма, мармелад, печенје верән јох иди.

Сонра елә бир күн кәлди ки, гаровулчу Эфлатун өзүнү һеч чүрә сахлаја билмәди вә бөјрүнә тәпик илишдириб о күчүјү көшкәдән говду.

Онда күләкли бир күн иди вә ахшам тәзәчә дүшмүшдү. Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгындакы өлүм мәрәсимләри гуртармышды. Гәбиристанлыг Идарәсинин ишчиләри кетмишди вә буранын кечә һәјәти да һәлә башламышды. Һәјәт-баһадә һеч ким јох иди. Күләк елә сүр'әтлә әсирди, елә гыј вурурду ки, көшкүн балача пәнчәрәсиндән һәјәтә бахан гаровулчу Эфлатун фикирләширди ки, күләк беләчә давам еләсә, бу кечә мүштерји аз олачаг [јагыш мүштерји тәсир еләмирди, әксинә, даһа да артырды, амма күләк тәсир едирди, азалдырды], мүштери аз оlanda да газанч аз олачаг, газанч аз оlanda да гајгы артачаг... Гаровулчу Эфлатунун оғлу Колхоз атасынын бојун олдуғу «Жигули» машыныны сөбрәзиләклә көзләйрди.

Һәјәтә баха-баха күләјин гарасынча дејинән гаровулчу Эфлатун Гәбиристанлыг Идарәсиндән чыхан сүпүркәчи Настјаны көрдү. Сүпүркәчи Настја идарәдән һәмшә ахырда чыхырды.

Һәр дөфә гыш кәләндә әјниңә кейдији көј палтосунун бүтүн дүмәләрини бағламыш, галын јун шалыны башына, бојнуна доламыш бу көк [көк иди, амма лырт дејилди!] арвадын јашы әллини кечмишди, амма чаны һәлә сулу иди; алкоғолик әри өлмүш, гызы бир азәр-бајчанлы күлсатана әрә кедиб Москваја көчмүшдү, оғлуну әскәр апармышдылар вә инди Эфганьстанда «дүшмәнләрә» гаршы вуршурду вә бүтүн бу тәфсиләти гаровулчу Эфлатун јахшы билирди. О вахтлар ки, белә күләкли-јагышлы, гарлы-боранлы гыш кәчәләриндә Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгынын мүштериләри аз олурду вә гаровулчу Эфлатун һәлә мүһарибә вахтындан галмыш күркүнә бүрүнүк көшкә күчлә сығышмыш дөмир чарпајыда узанырды, онда бирдән-бирә сүпүркәчи Настја кәлиб бу чүссәси, арыг адамын јадна дүшүрдү, арвадын һәтта галын гыш палтосуну да архадан габардан вә јердикчә һәр тәрәфи ајры-ајрылыгда ојнајан ири далы, Гәбиристанлыг Идарәсиндә әјлиб дөшмәни сүпүрәндә-јујанда палтарың јахасындан дәрин арасы көрүнән ири дөшләри гаровулчу Эфлатунун көзләринин габагына кәлирди вә һәмин мөгәмларда Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгында газандыгы пуллара, Әбдүл Гафарзадә кими бир адамын она хүсуси мәрһәмәт кәстәрмәсинә, лап аз бир мүдәттән сонра Колхоза машын ала биләчәјинә бахмајараг, кишинин үрәјиндән бир гүссә кечирди... Әлбәттә, гоча чағларында да олса, талә үзүнә күлмүшдү, ону кәтириб Әбдүл Гафарзадә кими бир нәһәнкә үрчәһ еләмишди, өзүнә күзәрән газанмышды, амма, һәр һалда, һәјәт ону бармагында фырладыб, фырладыб ахырда кәтириб адичә гаровулчу етмишди [һалбуки, маариф мүдири ола биләрди, һәтта рајком катиби дө ола биләрди!..], балача адам еләмишди вә инди гаровулчу Эфлатунун һеч олмаса сүпүркәчи Настјаја да әмр етмәк имканы јох иди...

Һәмин күләкли ахшам гаровулчу Эфлатун көшкүн кичик пәнчәрәсиндән үзү күләјә тәрәф кәлән сүпүркәчи Настјаның көј палтосунун үстүндән белә ачыг-ашкар һисс олунан јоғун балдырларына баха-баха удгунду, көшкәдән чыхыб дарвазаның габагында дајанды вә сүпүркәчи Настја кәлиб јанындан етмәк истәјәндә русча:

— Дамој идиш? — сорушду.

Сүпүркәчи Настја күләкдән үзүнү јанпәртү тутуб:

— А куда же еще? — сорушду.

— Што дома? Адна да дома! — Гаровулчу Эфлатун јенә удгунду.

— А что делать? Такова судьба!..

— Идјом туда... — Гаровулчу Эфлатун әли илә көшкү кәстәрди.

Сүпүркәчи Настја, көрүнүр, о күләкли ахшамда белә бир тәклиф көзләмирди вә ачыг-ашкар бир марагла бојча өзүндән хејли кичик олан гаровулчу Эфлатуна, сонра о балача көшкә, сонра јенә гаровулчу Эфлатуна бахды.

— Идјом да!.. Водка тоже жест... Идјом!.. Ладна да... Никто не видит... Хорошо будет...

— Ты еще на что-то способен? — Вә сүпүркәчи Настја бәркдән күлдү.

Гаровулчу Эфлатун бу јекәпәр, сағлам арвадын беләчә күлмәјиндән үрәкләнди вә бу дөфә сүпүркәчи Настјаның көј палтосунун голундан јапшымаға чүр'әт етди, бир балача да дартды:

— Идјом да!.. Идјом!.. Падарка тоже дам да тебе...

Сүпүркәчи Настја көзләриндәки о марагла вә диггәтлә гаровулчу Эфлатуна бахды вә гаровулчу Эфлатунун јанынча көшкә тәрәф аддымлады, гаровулчу Эфлатунун ардынча көшкүн ачыг гапысында ичәри кирди.

Дарысгал көшкүн ичиндә күләјин о выйлытысыјла бәрәбәр, гәрибә бир дурғунлуғ вар иди вә о дурғунлуғ ичиндә гаровулчу Эфлатун өзү һәјәчанла [илк дөфә гадын көрәчәк јенијетмә һәјәчаны илә!] дејүнүн үрәјинин сәсини ешидирди; удгуна-удгуна:

— Снимај да палто... — деди вә һәјәчандан титрәјән бармағлары илә сүпүркәчи Настјаның көј палтосунун дүмәләрини ачмаг истәди; гаровулчу Эфлатуна елә кәлирди ки, бу дәм бу дарысгал вә көзәл көшкәдән башға «палтосунун, палтарынын алтында о чүрә чан кизләниш сүпүркәчи Настјадан башға дүңјада һеч нә вә һеч ким јох-дур, һәтта Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгы да, Әбдүл Гафарзадонин өзү дө јаддан чыхмышды вә гаровулчу Эфлатунун бүтүн ичинә һәјәчанлы, амма ејни заманда хош бир сөрбәстлик һәким кәсилмишди.

Көј палто сүпүркәчи Настјаның бәдәнинә кип отурдуғу үчүн дүмәләр чох четин ачылырды вә бир јухары дүмәни ачынча гаровулчу Эфлатунун бармағлары кизилдәди; амма о дүмәләрин һамысы ачылачағды вә арвады гочалыб әлдән дүшмүш гаровулчу Эфлатун да бу дүңјада һеч олмаса бирчә күн инсан өмрү јашајачағды...

Вә бу вахт о күчүк көзләнилмәдән һүрмәјә башлады; чарпајынын үстүндә иди, дөрд ајагында да һиккәјлә гаровулчу Эфлатунун илләрдән бери рәнки солмуш вә чиркли адјалынын үстүнә басыб, бојуну ирәли уздыб сүпүркәчи Настјаја вә гаровулчу Эфлатуна һүрүрдү. Гаровулчу Эфлатун, әлбәттә, бу ити дө јаддан чыхармышды вә күчүјүн беләчә һүрмәји ону сөксәндирди, титрәјән бармағларыны сүпүркәчи Настјаның көј палтосунун јахасындан чөкди вә нәдәнсә пычылытјла:

— Кәс!.. — деди. — Кәс!..

Күчүк даһа бәркдән һүрмәјә башлады.

— Кәс демәдиг сәнә?! — Гаровулчу Эфлатун ики әлини дө уздыб

күчүјү гәмарламаг истәди, амма ит чарпајынын јухары башына гачды, үзүнүн ағы чиркдән бозармыш јастығын үстүнә чыхыб көшкүн күнчүнә гысылды вә әввәлкиндән даһа һирсли, даһа бәркдән һүрмәјә башлады.

Икинчи көзлөнилмәз һадисә исә о олду ки, Күчүјүн еләчә һирсә һүрмәји елә бил ки, сүпүркәчи Настјаны ајылтды, араг да, һөдијә дә јаддан чыхды вә араг јухарыдан ашагы бу гоча вә чансыз киши дә бахыб бәркдән күлә-күлә:

— Ты же не можешь справляться даже с собакой! — деди вә о да-рысгал көшкдә кери чөнүб көј палтосунун алтындан ири далынын јанларыны гаровулчу Әфлатунун јарымча метрлијиндә ојнада-ојнада ешијә чыхды.

Гаровулчу Әфлатун удгуна-удгуна вә үрәји һәлә дә һөјәчанлы дәјүнә-дәјүнә көшкүн балача пәнчәрәсиндән сүпүркәчи Настјанын ардынча бахды вә елә ки, сүпүркәчи Настја Түлкү Кәлди Гәбирис-танлыгынын дарвазасындан чыхыб көздән итди, гаровулчу Әфлатун ичиндән чошуб кәлән бир нифрәтлә әлини атыб күчүјүн бојнунун дәрисиндән јапышды вә һөјваны галдырыб зәрблә көшкүн дөшәмә-синә чырды, елә һәмин анда да синәсинә бир төпик илишдириб ити көшкүн ачыг гапысындан бајыра туллады.

Үйсачә өмүрүндә инсан төпијини илк дөфә беләчә јејән күчүк гу-ругуну гысыб зинкилдәјә-зинкилдәјә о көшкдән узага гачды, һасарык дибиндәки коллуга кириб һеч вахт һисс етмәдији дөһшәтли бир горху илә көшкүн ачыг гапысына тәрәф бахды: күчүјүн бүгүн бәдәни учу-нурду вә јәгин о күчүк елә һәмин андан да баша дүшдү ки, Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгында инсанларла зарафат еләмәк олмас...

Гаровулчу Әфлатун күчүјүн гарасына бәркдән күчә сејүшләри сејә-сејә көшкүн гапысыны баглады вә һәмин күләкли ахшамын үчүн-чү көзлөнилмәз һадисәси дә бу олду ки, гаровулчу Әфлатун бирдән бирә [әлбәттә, бәркдән јох, үрәјиндә!] Әбдүл Гафарзадәни сејмәјә башлады; биринчи дөфәди ки, Әбдүл Гафарзадәни беләчә сејүрдү — дүздү, Әбдүл Гафарзадә гаровулчу Әфлатуна чөрәк вермишди, амма нә олсун, һәр шеј бир гарын чөрәклә өлчүлмүрдү ки... Әбдүлүн о гардашы Хыдыр да әчлафын бири иди, Әбдүлүн өзү дә әчлафын бириди, атасы һәмбал Ордухан да, үмүмијәтлә, бүтүн нәсилләри дә әчлаф иди вә гаровулчу Әфлатун елә сејдүкчә сејүрдү, амма үрәји сејүмүрдү.

Бир дөфә — һәмин һадисәдән үч-дөрд ај сонра, онда да јаз кәлмиш-ди вә Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгындакы алча, әрик, киләнар, нар ағачлары чичәк ачмышды — Әбдүл Гафарзадә Гәбиристанлыг Идарә-синә кәләндә һарданса бирдән-бирә пејда олуб һәјәтин ортасында дајанмыш о күчүјү көрдү; күчүк бөјүмүшдү, дәјишмишди, көзләриндә ки «тибардан, үмиддән әсар-әләмәт јох иди, амма Әбдүл Гафарзадә ону таныды:

— Һәмин күчүкдү? — сорушду.

Гаровулчу Әфлатун никаранчылыгга итә баха-баха билмәди ки, нә десин? Дүздү, Әбдүл Гафарзадә узун мүддәтди күчүјү көрмүрдү, сорушмүрдү, амма, һәр һалда, һачанса бу күчүјү она тапшырмышды вә инди итин беләчә ијәсизлијинә һирси тута биләрди [онда да га-ровулчу Әфлатун Ашгабад батан кими батарды!]; амма бу јердә ахмаг ит өзү гаровулчу Әфлатунун көмәјинә кәлди — бојнуну ирәли узадыб һирсә Әбдүл Гафарзадәјә тәрәф һүрмәјә башлады; елә бил ки, ит дә Әбдүл Гафарзадәни таныды вә кимсәсиз бир күнә дүшдүјүнә көрә ки-шини кунһаландырды.

Әбдүл Гафарзадә јавшдан гаровулчу Әфлатунла јох, өз-өзү илә данышды:

— Нечә јазыг иди, инди көр нә олуб, заразал.. Дүнја беләди дә... Итә дә јакшылыг јохду бу дүнјада!..

Гаровулчу Әфлатун Әбдүл Гафарзадәнин ит нахәләфлији илә ба-ғырды бу фикирләриндән үрәкләнди вә белә бир мәгамда о итдән фәрғли тәрәддә өзүнүн нахәләф олмадыгыны нәзәрә чатдырмаг үчүн киши-нин гејдинә галды:

— Фикир вермә, әшиш... О ады нәдир, шеј, кичбәсәрин бириди!.. Вә һәмин күндә дә о итин ады Кичбәсәр галды.

Дүздү, Әбдүл Гафарзадәнин о итдән үзү дөнмүшдү, амма ону дөшәмәг бәрәдә һеч бир хүсуси тапшырыг вермәмишди вә Кичбәсәр дә һәмин вахтдан Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгында сүләнирди.

О вахтлардан алты — једди ил кечмишди...

Вә Кичбәсәр инди, һәмин бу апрел кечәси Түлкү Кәлди Гәбирис-танлыгында гаровулчу Әфлатунун көшкүнүн дамындан Бакынын о кечә мәнзәрәсинә бахырды вә Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгындан кә-рәдәкы о намә'лум аләмин ишыглары артыг бир-бир сөнүрдү, амма Кичбәсәр јериндән төрпәнмирди, елә-беләчә бахырды.

Бајаг, јә'ни бир-нечә саат бундан әввәл Кичбәсәр дамдан дүшүб етмәди, дамын үстүндә чәмәлиб кечәни көзләди вә Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгынын кечә һәјәтына — тез-тез таксиләрин кәлиб-кет-синә, гаровулчу Әфлатунун јүјүрә-јүјүрә мүштәриләри гаршылама-ына вә јола салмасына, Гәбиристанлыг Идарәсинин һәјәтинә кириб-бахан кечә гонагларына, ајры-ајры кефләниш адамларын һај-кү-түнә, јыхылыб-дурмагына, Мирзәибини, Агакәримин, Василинин дамылары бир-бир чагырмагына, чүрбәчүр тапшырыглар вермәјинә, јә'ни бу үч нәфәрин Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгындакы бу кечә һәјәтынын төшкилати ишләри илә мөшғул олмагларына — һеч нәјә фикир вермәдән бүтүн кечәни Бакынын о мәнзәрәсинә тамаша етди...

Бакынын ишыглары јаваш-јаваш тамам сөнүрдү...

Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгындан кәнардакы о аләм башдан-аша сирләрлә долу иди...

... Сонра сәһәр ачылмага башлады...

Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгындакы Идарәнин һәјәтинә бир са-китлик чөкдү, амма бу — мүвәггәти бир сакитлик иди вә Кичбәсәр урасыны чох көзәл билирди; бир аздан ишчиләр кәләчәкди, сәһәр күб, күнорта кечәчәкди, дәфн мәрәсимләри сонә јетәчәкди, мол-лалар, гебиргазан, алкоголиклар, диләнчиләр гәбиристанлыгдан чы-чыб кедәчәкди, ахшамүстү идарәнин дә иши гуртарачагды вә кечә һәјәтына һазырлыг башлајачагды. Кичбәсәр көзүнү ачыб Түлкү Кәл-ди Гәбиристанлыгыны, јә'ни бүтүн бу илләр бојунча ичиндә јашады-ны өз дүнјасыны беләчә көрмүшдү, амма бу дүнјадан кәнарда сирләр-лә долу намә'лум бир дүнја да вар иди вә бу сон күнләр әрзиндә о намә'лум дүнја Кичбәсәри өзүнә чөкирди.

Кичбәсәр Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгында јашамаг истәмирди. Кичбәсәр даһа Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгында јашаја билмир-ди.

Бу ит индијә гәдәр һеч вахт Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгынын кәнин әразисини төрк етмәмишди, тәсадүфән буралара кәлиб чыхан итләрлә көрүшүшдү, ганчыгларла шыравышды [бу ганчыглар өз-ләри кәлиб Кичбәсәри тапырдылар], амма һеч вахт буралардан кә-нарда чыхмамышды вә Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгында төк өмүр үрүшүшдү, чүнки башга итләри бурадан говурдулар; Кичбәсәрә исә бурада адәт етмишдиләр вә бу ити сејүрдүләр, јери дүшәндә төпик-ләјирдиләр, даша басырдылар, амма Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгы-нан говмурдулар.

Кичбәсәрин бурада һәмишә бир гарын јемәји вар иди: кечә мәч-кәсләриндән галан артыглар Кичбәсәрә кен-бол бәс еләјирди.

Амма Кичбәсәр даһа бурада галмаг истәмирди.

О намә'лум, о сирли аләм Кичбәсәри өзүнә чөкирди.

Вә Кичбәсәр о апрел күнү сүбһ тәздән дамдан ашагы дүшдү, гаровулчу Әфлатунун көшкүнүн јанында ајаг сахлајыб сол гычыны

галдырды və сидижини көшкүн даш диварына бошлатды, бунунла да ел бил ки, төкчә гаровулчу Әфлагуна јох, бүтүн Түлкү Жәлди Га биристанлығына әлвида деди və гулагларыны ғысыб өзүнүн јени һа јатына, јени дүнјасына — һәмәлүм бир көлөчәјә доғру гача-гача Га биристанлыг Идарәсинин дарвазасындан чыхды.

2.

«ӘЗИЗИМИН ЧӨФАСЫ»

РОМАНЫ

Елә ки, һәмин апрел сәһәри ачылды, елә ки, сүбһ тездән мөһәлләнин гапылары чырылдады, чајникләр су илә долдурулуб газын үстүнә гојулду, чамаат һәјәтләрдәки ајағјолуна кириб-чыхмаға башлады, һәјәт адамлары бир-бири илә саламлашды, ушағлар чәрәк далаңчы Агабаланын дуканына гачдылар, о саат да бүтүн мөһәлләјә хәбәр јајылды: кечә Хәдичә арвад рәһмәтә кедиб və һәмишә белә бәд хәбәрли вахтларда олдуғу кими, арвадлар гара кәлағајыларыны төләмә төләсик башларына салыб Хәдичә арвадын евинә кетдиләр, кишиләр дә јазығ Хәдичә арвадын бирмөртәбәли, үчотағлы евинин габағына даки балача һәјәтә јығышмаға башлады.

Адамлар бир-бир о балача һәјәтә долущдугча Азәрбајҗан Дөвләт Университетинин филолокија факултәсинин дөрдүнчү курсунда төһсил алан төләбә Мурад Илдырымлы сентјабрын 1-дән бу төрәфа сәккиз ај јашадығы бу мөһәлләнин көзә көрүнмәјән телеграм системинә мөәттәл галырды — елә бил ки, мөһәлләдәки даланлары, евләрин диварлары, гапылары, пәнчәрәләри, күчәјә дүзүлмүш гөнбәрләр бир биринә хәбәр верирди və нә олурдуса, бүтүн бу әтрафда нә һадисә баш верирдисә, кечә, ја күндүз, фәрги јох иди, бирчә анын ичиндә бүтүн мөһәлләјә јајырдылар. Төләбә Мурад Илдырымлы сағ әлинин баш бармағынын дырнағыны чейнәјә-чейнәјә, һәјәтә топлашмыш мөһәллә кишиләринә бахырды, сонра бирдән јадына дүшүрдү ки, дырнағыны чейнәјир, тез әлини ағзындан чакирди.

Арвадлар ағлаја-ағлаја елә кириб-чыхырды, о балача үч отағ [о чүмләдән төләбә Мурад Илдырымлынын və Хосров мұәллимин кирајәдә галдығлары отағлары], артырманы силиб-сүпүрдү саһмана салырды, кимиси өз евиндән ун кәтирирди, кимиси јағ кәтирирди, шәкәр кәтирирди, тас, газан, габ-гачағ кәтирирди, һалва чалмағ, јуха биширмәк үчүн тәдәрүк көрүрдү, кишиләр јаваш сәслә ики-бир, үч-бир сөһбәт еләјә-еләјә чәнәзәни мәсчидә апарыб јумағ, өлүм кағзыны алымағ, гобиристанда јер тапмағ, јазығ Хәдичә арвады бу күн саат нечәдә галдырмағ, башсағлығына кәлиб-кәдәнлири јола салмағ үчүн базардан чај, гәнд, лимон алмағ, мәрһумун фәрсиз оғлу Сичан Баланија хәбәр вермәк və саирә бу сајағ мәсәләләри мұзакирә едирди.

О балача һәјәтин јухары башында, ајағјолунун јанында алты даш-ла һөрүлмүш бир крант вар иди və төләбә Мурад Илдырымлы инди һәмин крантың јанында дајаныб билмирди ки, нә еләсин; бу чаван адамын, үмумијјәтлә, түнүклә, гөләбәликлә арасы јох иди, адамлар чох олан јердә өзүнү нағолај һисс едирди və һәмишә дә төләбәјә елә кәлирди ки, чохлуг ичиндә ғыса боју, кобуд сифәти, бир балача донғар бели, дараға јатмајан пырыпсы гара вә чод сачлары чамаатын диг-гәтини даһа артығ чәлб едир; белә анларда төләбә Мурад Илдырымлынын үрәји сыхылырды, һәјәчанланырды, бир бәһанә илә узағлашыб чыхыб кетмәк истајирди və сонра елә ки, кечә јеринә кирирди, сәһәр, күнорта, ја ахшам бир-бири илә чани-дилдән сөһбәт едән, һәмишә өзләрини тамам сәрбәст билән о адамларын — шәһәрдә јашајан төләбә оғланларын [хүсусән дә араларында ғыз оlanda!], јахуд редаксияларда, Јазычылар Иттифағындакы чүрбәчүр көрүшләрдә, әдәби мұза-

кәләрдә топлашмыш чаван јазычыларын [хүсусән дә һәмишә одлу-одловлу данышан, милләт дәрди чәкән Сәлим Бәдбин кими чаван јазычыларыны!], әдәбијат һөвәскарларынын јанындан көзә көрүнмәдән узағлашыб кетмәјинин хәчәләти сојуғ төр кәтирирди, өз мәнәсызлы-ғыны, бу дүнјада тамам артығ бир адам олдуғуну о балача отағын-ыны диварлары арасына сығышмајан бир әлачысызлыға чевирди və төләбә Мурад Илдырымлыны ијirmi једди јашына бахмајарағ, ағла-ырды — кечәнин јарысы төк-тәһна јериндә узаныб, о јазығ Хәдичә арвад, о гапы бир кирајәнишин Хосров мұәллим ешитмәсин дејә, сә-сини боға-боға ағлајырды; сонра сәһәр ачылырды, университетдә дәр-сәләр башлајырды və һәмишә ора-бура төләсән, бир јерә јығышанда кәз-кәзләри ғызлардан, јашадығлары арвадлардан данышан [вә јахуд «көпә басын!»] төләбәләрин, әлбәттә, ағына да кәлмирди ки, сәһәрдән чыхышама гәдәр китаб охујан, гөзәтләри, журналлары изләјән, чидд-чиддә бүтүн мұһаизрәләри јазан бу гарадинмәз адамын — төләбә Мурад Илдырымлынын беләчә чәтин кечәләри олур вә һәмин Мурад Илдырымлы индијә гәдәр дә нә бир ғызла кәзиб, нә дә бир арвадла јашајыб, үмумијјәтлә, индијә гәдәр лүт арвад көрмәјиб, бу ијirmi једди ил әзиндә һеч кизлинчә дә лүт арвада бахмағ имканы олма-дыб, төкчә он дөрд-он беш ил бундан эввәл о көзәл дағлардан ахан чәјын конарында кәндли бир арвадын өз ғызыны чимиздирәндә, һә-мин ғызын чылпағ дөшләрини көрүшүдү; ғызлар јалныз хәјал әл-әминдә иди və илләр өтдүкчә төләбә Мурад Илдырымлы о хәјал әләмин-дә һәмин ғызларла артығ чисмани јох, мәнәви достлуг едирди. О чә-тин кечәләрин, дүнјада башга һеч бир кимсәјә јох, јалныз төләбә Му-рад Илдырымлыја мөхсус олан о һиссләр әләминин өз мөхсус көв-рәклији, мөхсуси тәскинлији, мөхсуси дәјанәти вар иди və елә ки, ијир-ми једди јаша јарашмајан о көврәклик баш галдырды, эввәлчә нәһәсинин сәсини ешидирди və үмумијјәтлә, төләбә Мурад Илдырым-лыја елә кәлирди ки, өлсә — әлбәттә, һанасә өлчәкди вә о өлүм һисси һәндәдә китабһаначы ишләдији вахтларда онун үрәјини чох ғысым-ды — јенә нәһәсинин сәсини ешидәр — о сәсдә онун үчүн о дәрәчәдә бир доғмалығ вар иди və әслиндә о сәс, хүсусән Бақыја кәләндән сон-ра, һәмишә бу чаван адамла биркә олурду. О заман ки, дарыырды, сә-пәтәһанлар һазырлашмағ, китаб охумағ, китабһанада мөшгул олмағ истамирди, көзләри мөтбәә шрифтләринин гара рәнкиндән, бармагла-ры гөләм тутмагдан безирди, кинотеатрларда бахмаға лајиб бир филм олмурдү [дәктәтивләрдән, һинд филмләриндән зәһләсә кедирди, со-вет филмләриндән дә анчағ еләләринә бахырды ки, мөтбуатда он-лары тәнгид едирдиләр — һәрһәк тәнгид едирдиләрсә, демәли, ичиндә сәсә бир ишығылы шәј вар иди...], театра кедиб, һәмишә олдуғу ки-ни, беләтажда да отурмаға һөвәси олмурдү [киноја, театра һәрдәнбир консертә һәмишә төк кәдәрди], онда ахшамчағы дәнизкәнары бу-ларча чыхырды, һамынын көзүндән узағ ағачларың декоратив кол-ларың арасы илә кедирди və елә ки, она нәсиб олмајан [вә јәгин ки, һеч вахт да нәсиб олмајачағ!] бир әләмдә — чәми он аддым аралы-да бир-биринин әлиндән тутмуш, јахуд гол-гола кирмиш, гајғысыз вә сәрбәст кәзишән јарашығлы, дәблә ејинмиш оғланла ғыз көрүрдү, елә бил төләбә Мурад Илдырымлы ејни заманда, о оғланла ғызын тарышысында ачылмыш консус бир кенишлији, тәмизлији, ишығы да көрүрдү, өзүнүн әтрафындакы гаранлығы, нәмишлији, дар-дүдүккүјү вә даһа артығ, аз гала чисмани һисс едирди və белә анларда нәһәси-нин о сәси өбәди бир һәсрәтин сәсинә чевирилди вә о һәсрәт кәнд һәс-рәти, дағ, мөшә, чәмән, чај һәсрәти дејилди, севинч кими кәдәр кими, озу кими, төләбә Мурад Илдырымлынын ичинә һопмуш мөкансыз бир һисс иди. Төләбә о сәси севирди, амма ејни заманда о сәсдә төлә-бә үчүн тәләјин өбәди бир мөһкүмлүгү да вар иди: мән сәнин нәһәсини сәсијәм, мән о көзәл дағларың, мөшәләрини сәсијәм, сәни мән јетир-

мишәм, сәни мән боја-баша чатдырмышам, амма сән, бах, бу көзәл буларда һәмишә беләчә төк олмага, беләчә јөндәмсиз, беләчә утаңчар беләчә көзәкәлимсиз олмага мәчбурсан, нечә ки, о көзәл дағларын мешәләрин гојнунда, о пыггылдајан булагларын, шырылдајан чајларын кәнарында да беләчә вечсиз вә мәнасыз бир мәхлуг иди...

Тәләбә Мурад Илдырымлы әвәлләр, тез-тез, инди исә һәрдәнбир М. Ф. Ахундов адына Республика Дөвләт Китабханасында академик Крәчковскини тәрчүмәсиндә Гур'аны охуурду, ајры-ајры әвәлләри јахшы баша дүшсүн дејә, өзү үчүн Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едирди. Ингилабдан сонра Азәрбајчан дилиндә Гур'ан нәшр едилмәмишди, бу на көрә дә китабханаларда јох иди; рус дилиндә дә о китабдан истифада етмәк үчүн хусуси ичазә лазым иди вә тәләбә чох бөјүк четинликләрә һәмин ичазәни ала билмишди. Гур'ан «Али-Имран сүрәсиндә» дејирди:

«Әкәр Аллаһ сизә јардым едәрсә, һеч ким сизә галиб кәлә билмәз; јох әкәр сизи зәлил едәрсә, ондан сонра ким сизә көмәклик едә биләр?»

Тәләбә бу фикирдә иди ки, Аллаһ ону зәлил етмишди вә бунәкәрә дә бутун өмрү белә дә кечәчәкди. Аллаһ она көмәк еләмәмишдисә, һеч ким она көмәк едә билмәјәчәкди, амма нијә белә олмушду, о һансы кунанын саһиби иди ки, Аллаһ ону беләчә зәлил етмишди, нә үчүн ону белә бир јөндәмдә дүнјаја кәтирмишди, нә үчүн ону бу кениш дүнјада мәһкум јаратмышды, һәмишә өзү өз ичиндә, өзү өзүлә чарпышмалыды, өзү өзүнү ичәридән јемәлијди?

Көрүнүр нә исә вар иди... Гур'анда дејилир ки, сәбәбсиз чәзә јојдур...

Нәнәси белә бир әфсанә данышырды [бәлкә һеч әфсанә дејилди?] вә о әфсанә һеч вахт тәләбәнин јадындан чыхмырды: Пејғәмбәр һәр күн сәһәр-сәһәр бир кәлүн јанындан кечирди. Һәмин кәлдә атылыб дүшә-дүшә, чығыр-бағыр сала-сала бир дестә оғлан ушағы чимирди. Ајағлары шикәст олан бир оғлан ушағы исә кәлдә чимә билмирди, һәсрәт долу гәмли көзләрини кәлдә чимән оғланларә зилләјирди, бахырды, бахырды. Пејғәмбәр даһа һәсрәт долу о көзләрин кәдәринә дөзә билмәди: «— Ја аллаһ! — деди. — Нә үчүн о ушағы еләчә шикәст јаратдын?» Аллаһ: «— Сән мәним едаләтимә шүбһә етдин?» — сорушду. Сәһәрисә күн Пејғәмбәр көрдү ки, о оғлан шикәстликдән хилас олуб, ушағларла бирликдә атылыб-дүшүр, ушағларла бирликдә кәлдә чимир, көзләри күлүр вә о һәсрәт јох олуб... Вир күн белә оғлан, ики күн белә кечди, үчүнчү күн Пејғәмбәр көрдү ки, һәмин оғлан сәһәр тәздән кәлә кәлди, гамышлары кәсиб бир-бир учуну ити јонду вә кәлә баш вуруб о гамышлары сујун дибинә басдырмага башлады ки, ити учлары бир аздан кәлиб кәлә атылачак ушағларын башына-гарнына батсын... Пејғәмбәр деди: «— Ја аллаһ! Бағышла мәни...»

Тәләбә бә'зән һәмин јарашыглы, мүасир кејимли, мүасир һәрәкәтли, буларда кәзишән чәмааты вечинә алмајан оғланла гызын гу чағлашыб өпүшдүјүнү көрәндә аддымларынын сүр'әтини артырдырды вә о гу чағлашмагдан, о өпүшмәкдән гачыб гуртармаг истәјирди. Бә'зән дә гызла гол-гола кәдән, гу чағлашан, өпүшән оғланы таныјдырды [үмумијәтлә, Вақыда јашадығы аз гала бу дөрд илдә тәләбә Мурад Илдырымлы чох адамы таныјырды, амма ону һеч ким танымырды вә белә бир биртәрәфли танышылығы өзү дә һәмишә бәдбинлик, үмидсизлик кәтирдири...], университетин аракәсмәләриндә, һәјәткәндә аталарынын пулуна алынмыш баһалы сигаретлар чәкә-чәкә, кәчәнин јарысына гәдәр ресторанларда, кафеләрдә, барларда јејиб-ичмәкдән һәлә дә башлары ағрыја-ағрыја кәзидкәләри, көрүшдүкләри гызлар һаггында әхлагсыз сәһбәтләр еләјән тәләбәләрдән олурду вә о заман Мурад Илдырымлынын бәдбинлији, һәјәтдан күскүнлүјү

дәвәтә чеврилирди, һәмин оғланла өпүшән гызы кизлин изләмәк истәјирди, үнваныны өјрөниб имзасыз мәктүб јазмаг истәјирди, о имзасыз мәктүбда оғланы ифша етмәк истәјирди, сүр'әтли аддымларла кәдә-кәдә фикриндә имзасыз мәктүбун мәтнини јазырды, амма бир аз кечирди вә һәр шеј јенә дә әввәлки тәклијин, тәнһалыгын гүссәсивә бүрүнүрдү.

Дүздүр, тәләбә Мурад Илдырымлыја елә кәлирди ки, өләндән сонра да нәнәсинин сәсини ешилдөчәк, амма өләндән сонра һәр шеј бири; әлбәттә, бунун өзү дә шәрти бир һәгигәт иди, јә'ни дири инсанларын фикринә көрә белә иди, әслиндә, ким билир, бәлкә әсил һәгигәт өләндән сонра ачылачак? Ахы ола билмәзди ки, һәр шеј беләчә ојун олсун... Һәр һалда, нә гәдәр ки, бу дүнја вар иди, нә гәдәр ки, индики тәләбә [бәс сабаһкы ким: кәнд мүәллими? рајон гәзетинин әдәби ишһәсис? тәзәдән кәнд китабханачысы? ја ким?] Мурад Илдырымлы бу дүнјада јашајачагды, о гәдәр дә нәнәсинин о сәси онунла биркә олачагды. Мәсәлә јалныз бунда дејилди ки, тәләбә Мурад Илдырымлы лап ушаг олан вахтлар атасы дүнјанын јаддан чыхартдығы о кәнддәки јашамаг гајрыларындан, Хрушшовун һәтта ешшөк сахламаг үчүн дә гә'јин етдији бөјүк веркиләрин [Һәмин веркијә көрә дәрә-тәпә саһибси өпүшкәкләрә долмушду!...] әлиндән чана кәлиб күнларин бир кәзәл күнүндә чаван арвадыны да, көрпә оғлуну да атыб Русијаја кетмишди вә о вахтдан бәри дә ондан бир хәбәр јох иди; анасы бир мүддәт өрини көзләмиш, ахырда јашаја билмәдикләри үчүн гошну кәнддә дул, ејбә-кәшә ерә кетмишди вә о вахтдан да ушағы нәнәси сахламашды; әсл мәсәлә бунда иди ки [һәр һалда, бу чаван адам белә фикирләширди], нәнәсинин сәси, онун үчүн доғрудан да о дағларын, о чајларын, о мешәләрин сәси иди, о јерләрин ки, орада тәләбә Мурад Илдырымлынын тәклијини һәмин дағлардан, чајлардан, мешәләрдән савая һеч ким көрмүрдү вә бу, өзүнүн варлығы илә бағлы тәләбәнин кечирдији хәчәләт һиссини бир аз јумшалдырды; о дағларда, чајларда, мешәләрдә, әлбәттә, доғмалыг да вар иди, чүнки тәләбәнин гајрылардан узаг ушағлыгы о јерләрдә кечмишди вә бу истәр-истәмәз онун үрәјиндә һәрәрәтли бир из гојмушду.

О дағларын дөшүндә, бир дә һеч вахт кери гајытмајачаг о көзәл ушаглыг чағларында, о заманлар ки, кәләчәк тәләбәнин фантазијасы ирвәләри, әтәкләри ја-гыш ағапаг гар ичиндә олан Бабадағын чылап сылдырым гајаларынын, арасындан шырашыр дәли чајлар ахан јарганларын гојнуна сыгышмырды, хәјәл о балача ушағы көтүрүб дүнјанын өн мө'чүзәли мәмлөкәтләринә апарырды, ганичән шаһларла, икид вә едаләтли шаһзадәләрлә, кәзәл шаһзадә гызларла, дивләрлә, чинләрлә, данышна гушларла, Сулејман пејғәмбәрлә көрүшдүрүрдү, онда Мурад һәмишә нәнәсинин туманынын бөјрүндә олурду вә нәнәси ун тапыб төндирә чөрәк јапанда, сачда јуха биширәндә дә, самовара көз саланда, һәјәт-бачадан пенчәр јыганда да о мө'чүзәли дүнјанын әһвалатларындан елә һеј данышырды, данышырды вә тәләбә кәндин китабханасында ишләдији илләрдә һеч ағлына да кәтирмәзди ки, һәмин о данышыглар беләчә бејниндә һөкк олуб галыб, Вақы сојугтанлығы ичиндә, Вақы бензини, түстүсү, асфалты ичиндә о сәһбәтләр бирдән-бирә јадына дүшөчөк; јадына дүшөчөк, амма даһа мө'чүзәли мәмлөкәтләрдән хәбәр вермәјөчөк, көзәл шаһзадә гызлар да, икид шаһзадәләр дә о нағылларын, мәсәлләрин данышылдығы вахтда галачак.

Нәнәси сүбһ тәздән јериндән галхыб хашасыны көтүрүрдү, кәләчәк тәләбә дә нәнәсинин бөјрүнә дүшүрдү, бичилиб, дәрзи дашынын күн апарылмыш колхоза зөмисиндә башаг еләмәјә кедирдиләр вә та кун күнорта јеринә галхана гәдәр орда-бурда јерә төкүлүш бугда сүнбүләрини хашаја јығырдылар; елә ки, күн гызырды, јорғунлуғларынын

дан даһа аддым ата билмирдилер, кедиб бичилмиш о колхоз земисини ортасындакы тәһна дағдаған ағачынын көлкәсиндә отурурдулар нөнәси лап улу бабалардан галмыш балача чүрдәкдә кәтирджи вә һәр дәнбир о дағдағанни алтына кәлиб јерини дәјишә-дәјишә бүтүн кү әрзиндә көлкәдә сахладығы судан төкүб бир-ики овуч үзүнә вурурду сәринләјирди, нәвәсинин дә әлине бир аз су төкүрдү вә көлөчөк төләбә дә о ғызмар күндә көзәл бир сәринлик һисс еләјирди, сонра нөнәси өзүлә кәтирджи дағарчыгдан бир ачытмалы чөрөк, ики-үч көј соған чығ харырды вә нәвәсијлә бирликдә јаваш-јаваш көвәләјирдилер, сонра дә нөнәси архасыны дағдаған ағачынын көвдәсинә сөјкөјиб мүркүләјирди. Гәрибә иди, елә ки, нөнәси мүркүләмәјә башлајырды, сәрин бир јел галхырды вә о заманлар о ушаға елә кәлирди ки, о көзәл сәрин јел нәвәсинин данышдығы о узат [вә јахын] ме'чүзәли дунјадан әсир. Нөнәси јенә дә дуруб башағ еләјирди, амма көлөчөк төләбә еләчә о тәһна дағдаған көлкәсиндә отурурду вә сәһәрдән бәри нөнәсинин данышдығы о ме'чүзәли аләмә, о көзәл шаһзадә ғызларыны, о икид шаһзадә огланларыны, гушларыны дилини билән о ағ сачлы, ағ саггаллы Сүлейман пејғәмбәрин јанына кедирди.

Евә гајыданан сонра, нөнәси артырмада палаз ачырды, хашадакы сүнбүлләри палазын үстүнә төкүб тохмагла дөјүрдү, сонра кәлибирлә саманы јелә совурурду, сонра дә дони еләјирди вә данышырды, данышырды...

Бир кишијди, он ушағлары варыды, бир дө бир арвадыјды. Бу гәдәр күлфәтин һамысы бир балача дахмада јашајырды. Дахмада отуруб-дурмаға јер јохуду. Вир-биринин гарнына битишиб јатырдылар кечәләр. Арвад да бир тәрәфдән кечә-күндүз кишијә аман вермирди, елә һеј дөјинирди... Дөјинирди ки, белә дө јашамаг олар? Белә дө һәјәт олар? Ахырда киши таб кәтирмәди, кетди чыхды Гаф дағынын төпәсинә. Гаф дағы билирсән нәтәр гағды? Визим, бах, бу дағлар вар е, Гаф дағынын јанында һеч нәди... Киши чыхды Гаф дағынын төпәсинә, әләјирдини көјә галдырыб: «— Ја аллаһ. — деди. — О дахмада даһа јашаја билмирик. Һәјәтымыз чәһәннәм эзабыды. Ја бизә бир кенишлик вер, ја да мөни елдүр ки, чаным гуртарсын...» Киши бу сөзләри дөјәндән сонра, көј курулдады, илдырым чахды — туфан гопду. Киши баша дүшдү ки, аллаһ онун сөзләрини ешитди. Кери гајыданда көрдү ки, арвад отуруб дахманын габағында, дизләринә дөјүр, сачларыны јолур. Сорущду ки, нә олуб? Арвад ағлаја-ағлаја чаваб верди ки, дахмада отурмушдуг, бирдән көј курулдады, илдырым чахды, туфан гопду, дам јарылды, һәзрәт Микајыл бир узунгулагла бирликдә пејда олду, деди ки, аллаһ-таала белә бујуруб ки, бу узунгулагла да сизинлә бир јердә бу дахмада јашасын, инди оду, о ешшәк дө дахмадады, бу да бизим рузимиз... Бундан сонра о киши дө, о арвад да, онларын о он ушағы да һәмин дахмада һәзрәт Микајылын кәтирджи о ешшәклә бир јердә јашадылар, ешшәклә бир јатдылар, бир дурдулар. Бир мүддәт беләчә өмүр сүрдүләр, анадан өмдикләри суд бурунларындан кәлди. О дарысгаллыг ичиндә ешшәк бир тәрәфдән, арвадын да кечә-күндүз дөјинмәји бир тәрәфдән. Ахырда киши дөзмәди, јенә јолланды кетди чыхды Гаф дағынын төпәсинә, јенә әләјирдини көјә тутаб: «— Ја аллаһ. — деди. — Ја бизи бу узунгулагдан хилас елә, ја да мөни елдүр ки, чаным гуртарсын, чүнки белә јашамаг олмаз ки, мөн јашајырам...» Јенә көј курулдады, јенә илдырым чахды, туфан гопду вә киши јенә дө баша дүшдү ки, аллаһ ону ешитди. Гајыданда көрдү ки, арвад да, ушағлар да дахманын габағына јығышыб тој-бајрам еләјирләр, елә севинмөк севинирләр ки, кәл көрөсән... Киши сорущду ки, нолуб? Арвад чаваб верди ки, отурмушдуг дахмада, бирдән көј курулдады, илдырым чахды, дам јарылды, һәзрәт Микајыл гурбан олдурум кәлиб ешшәји кери апарды... Һәмин күндән о киши дө, о арвад да, онларын о он ушағы да һәмин о дахмада өмүрләринин ахырына гәдәр шад-хүррән јашадылар, тәлә-

риндән дө чох разы галдылар...

Төләбенин јадына кәлир, о вахт ки, нөнәси артырмада палазын ашағында бардаш гуруб дән әләјә-әләјә бу әһвалаты данышмышды, даһа көлөчөк төләбә Мурад Илдырымлыја эн гәрибә кәлени бу олмушду ки, сән демә, дунјада елә дағлар вар, һәр тәрәфдән көндәрини бәтә етмиш башы гарлы о уча зирвәләр, сых мешәли о бојүк дағлар, о ашағылағ сылдырым гајалар онларын јанында бир һечди... Сонра илләр кәчә, елә бил, һәр шеј јаддан чыхыб кетди, амма јата билмәдији бир кечә чағы, бах, бурада бу јазыг Хәдичә арвадын бу евиндә бирдән-бирә кәлиб јадына дүшдү вә о әһвалат, гәрибәдир, төләбә Мурад Илдырымлы үчүн бир тәскинлик олду...

Ушағлар, чаванлар өз евләриндән миз кәтириб һәјәтә дүзүрдү, мурадга үчүн кәтил, күрсү дүзүрдү, гадынлар стөкан, нәлбәки, гашыг, ашағылағ кәтирди, мәһәлләдә һәмишә белә һалларда олдуғу кими, кишиләр арасында вәзифәләр бөлүндү вә Хосров мұәллим дә һәмин арасы кими, һеч нә данышмырды, елә бил ки, көлкә иди, кишиләрин арасында долашырды. Сонра мөһәлләдә јашајан Молла Әсәдулла кәлиб, дөфн мәрәсимилә бағлы тапшырыгларыны верди, евә галкыб чәһәннәм олағ кирди. Бир нәфәр өлү қағзысы алмаға кетди, бир башгасына да Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгына көндәрдиләр ки, биртәһәр арасында, јер алсын, гәбир газдырсын. Дүздүр, Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгында јер алмағын мүсәбит бир иш олдуғуну мөһәллә кишиләри ахшы билирди, орада күч-бәлә илә о рәһмәтликјә јер алмаг мүјәссәр отурурду ки, онун атасыны, бабасыны һәмин гәбиристанлыгыда дөфн еләјир олсунлар вә о рәһмәтликләрин јанында бир гәбир газдырсын. Јазыг Хәдичә арвадын атасынын, бабасынын һарада [Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгында иди, амма һарада? Һансы јердә?] дөфн олмағында әфәлин бири иди вә јәгин ки, онун да хәбәри јох иди, о гәбирләр итиб-батмышды, амма Хәдичә арвад оруч тутан, намаз ғылан бир адам иди вә ону апарыб тәзә салынмыш, мүсәлман, христиани, јәһудиси бир-биринә гарышмыш гәбиристанлыларда торлаға тапшырмаг дүз олмазды, белә бир иш мөһәллә кишиләринә јарашмазды; арвады көрөк галышыб көһнә гәбиристанлыгыда, јәни Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгында дөфн еләјәјидиләр. Сонра чөрәкчи Ағабала вахт тапыб һәјәтә сәмоуар кәтирди [чүнки мөһәлләдә эн бөјүк сәмоуар чөрәкчи Ағабала-кәлдә иди] вә тәләсик дө дүкана гајытды, һәјәт гапысындан чыха-ыха:

— Эт далыјча адам көндәрмишәм... — деди; бу о дөјән сөз иди ки, Јазыг Хәдичә арвадын еһсанында эти чөрәкчи Ағабала өз бојунна көтүрдү; дүјү дө, көјәрти вә, әдвизјат да, туршу да беләчә алыначағды вә о јазыг Хәдичә арвадын еһсаны мөһәлләјә лајиг олачағды.

Дүнән Хәдичә арвадын өзү бө мөһәллә адамларындан бири иди, һәминшәки гајғылары илә сәһәри ачымышды, һәминшәки гајғылары илә дө күн кечирмишди, һәминшәки гајғылары вә сабаһкы үмидләри илә гәрибә кириб јатмышды вә о үмидләр дө, о гајғылар да бу күн һәминшәки јох олуб кетмишди: һачанса дунјаја бир чаға кәлимишди, бөјүк мүшдү, гочалмышды, Хәдичә арвад олмушду вә бу кечә дө о Хәдичә арвад дунјадан көчүб кетмишди... Бурада, әлбәттә, тәәччүблү бир шеј јох иди, амма крантын јанында дајанмыш төләбә Мурад Илдырымлы бурун фикирләшдикчә, елә бил, һәр тәрәфи бүрүмүш бир гүссәнин ичиндә кирирди вә мәсәлә јалпыз Хәдичә арвадын көчүб кетмәјиндә дөјидилди... Аз гала сәккиз ај кирајәнишиң јашадығы мүддәт әрзиндә төләбә Хәдичә арвадын күндөлик күзәрәниңа, истәкләринә, гајғыларына да бәләд олмушду вә инди о истәкләр, о гајғылар о гөдәр чылыз, мөһәлләдә көрүнүрдү ки, төләбенин өз һәјәти, өз истәји, арузу, гајғысы, һәтта нөнәсинин сәси дө, һәтта кечирдији о чәтин кечәләр дө, о дағлар да, мешәләр дө һәмин чылызлыгын, мөһәлләдә ичиндә итиб-батырды.

Төләбә Мурад Илдырымлынын јадына дүшдү ки, дырнағыны чөј-

нејир, тез алини агзындан чөкди. Университетдө төлөбө гызлар өз армаларында зарафат елэјирдилер ки, бу бөдбөхтин јөгин ки, гарнында гурвар, она көрө һөмишө дырнагыны көмирир. Төлөбө оғланлар исө дејирдилер ки, јох, бунун, белөлијинө бахмајын, гурд бунун гарнында дејирүрөјиндөји, үрөји гурдулду, пахылын бириди... Элбөттө, Мурад Илдырымлынын бу сөһбөтлөрдөн хөбөри јох иди, амма вар күчү илө чөлшырды ки, дырнагыны чејнөмөк адетиндөн јаха гуртарсын, амма һөрдөн һөч өзү дө билмирди ки, эли һөчө агзына кедиб, дырнагыны һөчө чејнөјир...

Һөјөтдөки крантдан кечө-күндүз һөмишө дамчы-дамчы су ахырды вө о заман ки, бүтүн мөһәллө јатырды, Хосров мүәллим дө, о јазыг Хөдичө арвад да јатырды, буралара бир сакитлик чөкүрдү, онда о крантын дамчыламагы лап ајдын ешидилирди, һөтта келиб төлөбө јатма отага да чатырды. Эвәллөр крантын елөчө дамчыламагы төлөбөни эсөбилөшдирди, бө зөн јатмага гојмурду, амма бир күн Хосров мүәллим һараданс тапдыгы јөкө бир келбөтинлө бу кранты дүзөлтмөк истајөндө о јазыг Хөдичө арвад деди: « — А-а-а... Нөш өл вурурсан кранта? Гој ахсын дө... Гој сөс кәлсин дө... Сиз чыхыб кедирсүз, мән тегалырам бурда, нө гөдөр күчөдө отурмам олар, сөз оلميјөндө дө, адаммы үрөји партдыбыр ахы!... » Хосров мүәллим һөчө динмөзчө о кранты дүзөлтмөк истајирдисө, елөчө дө динмөзчө өз отагына гајытды вө о кранта да дамчыламагына давам етди, амма гөрибө иди, Хөдичө арвадын сөзлөриндөн сонра, крантын дамчыламагы даһа кечөлөр төлөбө Мурад Илдырымлыны эсөбилөшдирмирди, өксинө, чөтин мөгамләр дө о крант сөси елө бил бир үнсijтөт кәтириди.

Хөдичө арвад үч күндөн-дөрд күндөн бир кедиб Төзө базардан килө илө тум алыб кәтирирди, евдө туму говурурду, һөјөтин күчө гапысы агзында, үстүнө назик дөшөчкө салдыгы балача тахта кәтилдө отуруб күчөдөн кечөндөрө, мөһәллө ушагларына јүз өлли грамлыг стөканы өгөгијө тум сатырды. Стөкан сынмасын дејө, ичинө јапышганла кагыс јапышдырмышды вө о кагызы о гөдөр галын елөмишди ки, јүз өллиграм өвзинө, јүз грамы күчлө тутарды... Исти тумла долу торбанын анында бир-биринин ичинө дүзүлмүш кагыс торбачыглар олурду, ким ки, чибинө төкмөк истајирди, Хөдичө арвад туму о торбачыглара төкүб мүштерилөрө верирди вө һөмин торбачыглары дүзөлтмөк үчүн гөзети, адөтөн, төлөбө Мурад Илдырымлы верирди; һәр күн сөһәр университетө кедөндө төзө гөзөтлөри алырды, сөһәрлөр автобус чох басабат олдугу үчүн гөзөтлөри күнорта дөрсдөн гајыданда охујурду, автобусдө охуја билмәдиклөрини исө отагында охујурду вө бүтүн бу мүддөт өрзиндө Хөдичө арвад сөбрлө гөзөтлөри көзлөјирди, өзү кедиб пул верир гөзөт алмырды вө елө ки, охунмүш гөзөтлөри кирајөнининдөн алырды, сөлигө илө кәсиб торбачыг дүзөлдирди вө арвадын кефи ачыгашкар көкөлирди: « — Сүздөн хошум кәлир!... — дејирди. — Сүз кәндчилөр ағыллы олурсуз!... Гызнан-зданн да ишивүз олмур сизүн!... Рајоннан кәлиб охујуб адам олурсуз, бизимкилөр дө шофер олурлар, мөһө билем, дај нө олурлар... Мөнимки башы батмыш да кетди сичан тутан олду!... Сүздөн хошум кәлир!... Сөн дө ағыллысан, Этаранын чөдөдјүчүн, бах, фикир верирәм сөнө, кечө-күндүз охујурсан, араг ичимир сөн, гызнан-зданн да арон јохду!... Маладес!... Охукинән!... Нө чыхар охумагдан чыхар!... Висавадлыгын ахыры мөним кимиди, бүдө, отуруб семичка сатырам... » Элбөттө, о јазыг Хөдичө арвад билмирди ки, Бакыдакы бу төлөбөлөк һансы эзәб-эзијтөтин баһасына баша келиб вө һансы эзәб-эзијтөтлө дө давам едир... Вөлкө билирди?

Көлөчөк төлөбө Мурад Илдырымлы кәнддө мөктөби гуртаранда сонра, ики ил далбадал Бакыја кәлиб али мөктөбө гөбүл имтаһанын вермишди вө һәр ики дөфә дө кәсиллөб кери гајытмышды: биринчи дөфә јазылы әдәбијат имтаһанындан «4» алмышды, шифаһидөн исө

«5» алмышды, икинчи дөфә јазылы әдәбијат имтаһанындан 5 алмышды. Шифаһидөн јөнө дө «2»; биринчи дөфә шифаһидөн имтаһан заманын суаллара чаваб верди, амма мүәллим она һөч гулаг асмырды, сөјүр теэдән олдугу үчүн, тез-тез өснөјирди вө өснөдикчө дө о мүәллимин өснөкчө вө галын гашларынын алтындан бахан домба көзлөри [нөчө иллөр өснөмишди, амма төлөбө Мурад Илдырымлы о домба көзлөри һөлө дө чөлшөрдө бир хатырлајырды...] суланырды вө елө ки, көлөчөк төлөбө өснөкчө суалларыны чавабыны сөјлөди, мүәллим соруду: « — «Эзизим чөфасы» романыны ким јазыб? » Мурад Илдырымлынын белө романдан көхөри јох иди, она көрө дө көзлөрини дејүб галды вө мүәллим елөчө өснөјө-өснөјө јажшыча бир «2» јазды, азәрбајчанча имтаһан көтүрмөјинө бахмајараг Мурадын башынын үстүндөн аудитор өјөјө тәрөф бахыб русча бөркдөн « — Следуюји!» — чагырды.

Мурад Илдырымлы кәндө гајыдыб бир ил јениндөн һазырлашды, «Эзизимин чөфасы» романыны да таппады, бу роман һаггында өрө һарада бир мө лумат да таппады, амма кечө-күндүз охуду вө икинчи ил Бакыја кәлиб нөвбөти гөбүл имтаһанында јазыдан «5» алды, шифаһидөн имтаһан верөндө јөнө дө суалларын һамысыны данышды Мурад данышдыгча чаван бир адам олан мүәллим бриалин сүртүрү гара сачларыны тез-тез дарагла керижө дараја-дараја вө күлүм-күлүмсөјө разылыгла башыны тәрпөдирди, Мурадын чавабларыны тәсдиг едирди вө көлөчөк төлөбө чаваблары гуртаран кими: « — Чох көзәл!... — деди. — Сөннөн јажшы әдәбијатчы олачаг!... Инди, көрүм, даһи рус шаири Александр Серкејевич Пушкинин бөјүк оғлун ады нөдир, бир дө кичик гызынын ады нөдир? » Мурад Илдырымлы јөнө көзлөрини дејүб сусду, чүнки Александр Серкејевич Пушкинин һәни рус шаири олдуғуну јажшы билирди, өсөрлөрини охумушду, ләкин о даһи шөхсин бөјүк оғлуну вө кичик гызынын, үмумијәтлө, ушагларындан һөч биринин адын аны билмирди. « — Сөннөн јажшы әдәбијатчы олачаг!... Нитг мөдөнијтөтин һөлө инкишаф елөмөјиб, анчаг чавабларын хошума кәлди!... Сөн јажшы әдәбијатчы олачагсан! Кет, бир дө дө һазырлаш, кәл, достум! Мүтлөг кәл! Мүһакимөлөрин хошума кәлди!... »

О кетмәклө, көлөчөк төлөбө бир дө дүз беш ил Бакыја ајаг басмады; охунун кичиклијинө, сөһһөтинин эәифлијинө көрө ону өскәр дө апардылар, кәнддө китабханачы ишлөдө, даһа доғрусу, ады китабханачы, јөни рајон вө республика сөвијтәсиндөки һесабатларда китабханачы кими гејдијатдан кечөн, әслиндө исө колхоз идарәсинин амбарынын истифадө едилөн кирзөминин бир күнүчүн назик тахта аракесөјө алыб орада китабхана дүзөлтмөјө башлады, әлине кечөн китабы, гөзети, журналы охуду, чүрбөчүр рајон вө республика тәшкилатларына бир учдан мөктублар, хаһишнамәлөр, төлөбнамәлөр јазыб китабхананын фондунга һөгигөтөн, јөни кагыз үзөриндө јаландан мө лумат вермәк үчүн јох, доғрудан-доғруја китаб, гөзет, журнал јыгды. Кәнддө колхоз сөдри Социалист Әмәји Гәһрәманы иди, дөрд дөфә Ленин ордени алмышды, һөрдөн рајон мәркәзиндө төнтөнөли ичласларга едөндө бүтүн орденлөрини, медалларыны дөшүнө тахырды вө о һөрдөн металын ағырлыгындан аз галырды пенчөјини јажалары чыгарылысын; бу адам, јөни бу колхоз сөдри узун мүддәт штат чөдөвөндө китабханачынын өвзинө дө гол чөкиб маашы өз чибинө гојурду вө китабханачы вәзифәси јалын штат чөдөвөлиндө олдугу үчүн табиини китабхана да јох иди, амма иләр кечдикчө, орденлөринин сајы артында Бакыја, өлкөнин башга шөһәрлери илө мөктублашмасы да артырды. Азәрбајжан ССР Али Советинин депутаты, Азәрбајжан Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәси үзвөјүнө һөчө һөчө һөчө һөчө һөчө ИКП-нин XXV гурултайынын нүмәјөндөн иди, тез-тез ичласларда кышкыш етмәк, гөзөтлөрө мүсаһибөлөр вермәк ләзым кәлирди, буна көрө дө һөмин мөктублары, чыхышлары јазмаг үчүн [өзү чүмлө јаза бил-

мирди...] элинде гөлөм тутмагы бачаран бир адам лазым иди ве көндө бу саһадә кәләчәк тәләбә Мурад Илдырымлыдан эрлиндә оланы жуу иди — сәдр китабханачы вәзифәсинин маашындан кечди ве Мурад китабханачы ады илә ишә көтүрдү.

Мурад Илдырымлы сәдрин мөктубларыны ве чыхышларыны [бу чыхышлар рајон мәркәзиндә олурдуса, рајком ишчиләри тәрәфиндә Бақыдакы төнтәнәли ичләларда олурдуса, Азәрбајчан КП МК-ның ишчиләри тәрәфиндән редактә олуб дүзәлдилерди] јаза-јаз китабханачылыгы едирди ве өзүнүн белә бир китабханачы тәләји илә барышмышы, елә билерди ки, бир дө һеч вахт Бақыја кетмәјәчәк, али мөтәбә гәбул олунмаг үчүн имтаһан вермәјәчәк, чүнки кәләчәк тәләбә баша дүшүрдү ки, бунун мәнәсы јохдур, һеч бир нәтичәси олмајачаг чүнки о бу дүнјанын Аллаһ тәрәфиндән јарадылмыш мәһкумлар зүмрәсинә дахилдир.

Бу көндән чыхыб Бақыда милиционер ишләјән ве бир дө ијирмә беш илән сонра, гоча анасы өләндә ики күнлүк кәндә кәлимиш Әскәр адлы һәмкәндлиси күнлерин бир күнүндә кәләчәк тәләбәјә демшиди: «— Института кирмәк истәјирсән, елә-белә һара баш көтүрүб кедирсән Бақыја? Елә-белә институт олар, ә? Бунун гижмәти он ки мин манатды!.. Билдин?! Елә јер вар ки, лап әли мин манатды!.. Оде, сәдрин о кичик кәдәси кирән јер! Сәнин елә јерләрлә нә ишин?.. Бир прафессор гоншум вар, институтда ишләјир. Ады прафессорды е, өзү елә мәнин кими кәндчинин бириди, охујуб адам олуб!.. Өзүнүн дө бу ишләрдә сәриштәси вар, мәнән дө достду, һәрдән чагырыр, кедиб кабаб биширмә онә. Данышым оннан, он ики мин вер, нәнајин дејирлар гәдимнән гызылы галыб, вер, верим она, кир инстута!.. Көзүнү нијә бәрәлдирсән, ә? Отурмысыз бу дағларын дөшүндә, дүнјадан хәбәрини јохду... О пулдан мәнә һеч бир бозбаш һаггы да галмајачаг!.. Анамын руһу шад олсун дејән, кәндин чамаатына јахшылыг еләмәк истәјирәм!.. Пулу верәчәм прафессора, о нејнәјәчәк? Устүннән бир аз көтүрүб, верәчәк өзүннән бејүјүнә, јухарындыкына. О нејнәјәчәк? О да үстүннән бир аз көтүрүб верәчәк өз бејүјүнә. О нејнәјәчәк? О да сәнин о пулуңу үстүннән көтүрәчәк, верәчәк өз министиринә! Министир көзүнә дөндүјүм нејнәјәчәк? О да өз пајыны көтүрүб галаныны верәчәк секадакы бејүјүкләрә, оннар да өзләринкин көтүрүб артыгыны өтүрәчәк һараја? Масквја! Баша дүшдүн, ә! Белә олмаса, бу һөкүмәтин ишләри һеч вахт дүз кетмәз!..

Мурад Илдырымлы ве үмумијәтлә, дағларын дөшүндәки о көндә милиционер Әскәрин дејиди гәдәр дө дүнјадан хәбәрсиз дејилди. Колхоз сәдринин Мурадла охујан оғлу зырраманын бириди, аквариум дүзәлдиб хырда чај балгылары сахлајан ве бу барәдә рајон гәзетинә елми мөгәлә јазмыш зоолокија мүәллиминә һирси тутдуғу үчүн кизлингчә кедиб кирмишди кишинин евинә ве аквариума ишәмишди, балыгларын да һамысы өлмүшдү; бах, сәдрин һәмин зыррама оғлу мөктәби гуртаран кими, института кирди ве Мурад Илдырымлы онуң дәдәсинә мирзәлик еләдији мүддәт әрзиндә дө институту битирди, иди дө аспирантураны битирмәк үзрәјди. О оғландан сонра, сәдрин да һа дөрд ушагы Бақыда али мөктәбләрә дахил олду ве онларын о али мөктәбләрә нечә дахил олдуғларында кизли бир шеј јох иди, сәдр өзү һәрдән дәриндән көкс өтүрүб һөјатдан шикајәт едирди: «— Ә, сән елә бу ушағларын инстута кирмәјләри, охумаглары мәнә лүт еләди!.. Кәләчәк тәләбә Мурад Илдырымлы дүнјанын белә ишләриндән хәбәрар иди, һәр һалда, булары нәзәри чөһәтдән билерди, о галын гаш мүәллимин домба көзләри, о чаван мүәллимин күлүмсөмөји дө әл дөгәјирма тахта рафләрә дүздүјү тәзә китаблар, гәзет ве журналлар кими, һәрдән анбардакы о китабханәја дахил олурду, амма бүтүн буларә бахмајараг Мурад бир јај күнү бирдән-бирә пал-палтарыны, кагыз-кугузуну көһнә чамаданына јыгыб сәдрә дө бир сөз демөдән Бақыја кетди. Кәләчәк тәләбә бүтүн бу мүддәт әрзиндә «Әзизмин чөфасы»

һәманыны нә гәдәр ахтармышдыса да, Азәрбајчан Јазычылар Иттиҗатына, М. Ф. Ахундов адына Республика Дөвләт китабханасына мөктублар јазмышдыса да тапа билмәмшиди, чүнки һеч кимин белә бир сәдрән хәбәри јох иди ве ахырда баша дүшмүшдү ки, үмумијәтлә, һеч бир роман јохдур; даһи рус шаири Александр Серкејевич Пушкинин исә бүтүн ушағларынын, гардашларынын, бачыларынын, нөвәләринин, гоһум-әграбасынын ве достларынын адларыны өзбәрләмишди. Мурад Илдырымлы августун чыраһач үчүрү истисиндә Азәрбајчан Дөвләт Университетинин филологија факултәсинә гәбул имтаһанын илә, әсәбилији илә јатагханадакы тәләбәләрин зәһләсини төкмүшдү [бәзисинин һәтта нифрәтини газамышды ве буну өзү јахшы билерди], өзү дө баша дүшмүшдү ки, јатагхана адамы дејил ве бу гәрәра билмишди ки, јатагханадан кетсин, тәләбәләр дө, хуСУСән онула бир сәдрә галан оғланлар раһат нөфәс алмышды — тәләбә Мурад Илдырымлы чәтин адам иди, мө'лум олмурду ки, бунун үрәји тәмизди, һәмса доғрудан да гурдла долуду, гәлби ачыгды, јохса пахылын, худдинин бириди?!.. Һәмишә төк олурду, һәтта јатагхананын үмуми һаһамында да һамы илә бирликдә чиммирди, көзләјирди, тәләбәләр јатларды, сонра кәлиб чимирди...

Јај тәтилини битириб көндән гајыданан сонра, бир һәфтә јатагханада галды, өзүнә иш ахтарды, ахырда Бајыл тәрәфдә шәхси автәобилләр сахланан дајаначагда кечә көзәтчиси ишинә дүзәлд — бир кәчә көзәтчилик едәчәкди, бир кәчә дө евдә галачагды, ајда да јетмәш манат пул алачагды; сораглаша-сораглаша кәлиб Хәдичә арвану бө евини тапды ве дүз саккизинчә ај иди ки, кунашыры Бајыла кедиб кечәләр машыныларын гаровулуну чәкирди, ајын башында алдыгы јетмиш манат да еләчә көтириб ев кирајәси кими Хәдичә арванда [јазыг Хәдичә арвад...] верирди, өзү исә һәр ај алдыгы гырх манат тәгаудә јашајырды.

Хәдичә арвад үч күндән, дөрд күндән бир кедиб базардан өзү үчүн ирмә кило гојун эти алырды ве евә кәлиб тәләбә кирајәнинишинә: «— Гурбан олум сәнә! — дејирди. — Гоча арвадам, һајһајым кедиб, јајвајым галы!.. Кәл көмәк елә мәнә, дөјә билмирәм эти, дөјкинән дө, елә олар?.. Тәләбә Хәдичә арвадын отагына кириб пәлазын үстүндә ардаш гурурду ве көһнә дәһрәни әлине алыб көтүкдә дө дејүрдү, Хәдичә арвад да тәләбәнин јанында отуруб дигтәглә этә баха-бахә наһара — көтүјүн алтына салдыгы аг сүфрәјә бир тикә сычрајанда, [саат көтүрүб көтүјүн үстүнә атырды] дејирди: «— Аллаһа гурбан олум, нә јахчы олду јетирди сәни мәнә!.. Сән олмасајдун, нејнәрдим сән башы күлүд? Күч галыб бөјәм ки, ја, өзүм дөјүм эти? Јахчы дөј! Ај маладес!.. Күфтә-бозбаш биширичјәм, сәнә дө верәчјәм. Нөш битирмәм? Бәсди дө сәһәрдән ахшамејчән чајнан чөрәк једүн... Сән дө адам баласынан ахы!.. Нәнә гурусу-зад да төкәчијәм үстүнә, әнтигә күфтә-бозбаш олычәк! Сән дө јејәчәксән! Јахчы дөј!.. Маладес! Сән дө чөрәк ев хөрәји јијәсән, ја јох? Өтағанын чәддијчүн, јахчы јериндән веријчјәм сәнә е, лап әнтигесиндән!..»

Јазыг Хәдичә арвад бу чүр дејирди, эти тәләбәјә дөјдүрүрдү, биширди, күфтә-бозбашын көзәл ији отағлары јајылдырды, амма сонра һәмысыны өзү јејирди, кирајәнинишә һеч нә вермирди; дүздү, тәләбә Мурад Илдырымлынын хасијјәти елә иди ки, Хәдичә арвад күфтә-бозбашы төклиф еләсәјди дө һиккәсинә сығрышдырмазды, алыб јемәзди, амма хасијјәтини дө, һиккәсини дө көстөрмәјә еһтијаж олмурду, чүнки арвад һеч нә төклиф еләмирди. Ики-үч күндән сонра, һәр шеј тәзәдән башлајырды, тәләбә тәзәдән дө дејүрдү ве Хәдичә арвад да һәмин сөзләри јенидән дејирди... Јазыг Хәдичә арвад мал эти јемирди

сарытдырыснлар вѣ бу вахт Молла Ғсәдулла көзләнилмәдән үзүңгү төләбѣ Мурад Илдырымлыја төрѣф тутду, боғуг сәсијлѣ:

— Орда нѣш дурмусан, алѣ? — деди. — Кѣл, кѣл кѣмѣк елѣ, аша рун мѣсчидѣ!..

Төлѣбѣ Мурад Илдырымлыја елѣ кѣлди ки, Молла Ғсәдулланын о боғуг сәси бүтүн һѣјѣтѣ, күчѣјѣ јајылды вѣ һамы да мѣһәллѣдѣки кәрајонинишин ачизлијини, јарарсызлыгынын шаһиди олду; көзлѣрини јерѣ дикиб үрѣји дојунѣ-дојунѣ чѣназѣјѣ јахынлашды вѣ Хѣдичѣ арвадын ајағ төрѣфиндѣн јапышды. Төлѣбѣ Мурад Илдырымлынын әлѣдѣ өмрүндѣ һеч вахт мейитѣ дѣјмѣмишди вѣ инди адјалын алтындан Хѣдичѣ арвадын бошалмыш чансыз гылчыны элинин ичиндѣ һисс етди. Төлѣбѣ елѣ кѣлди ки, ону сәслѣрн Молла Ғсәдулла дејилди, тәһиди бүтүн ачизлијини, јарарсызлыгыны бир даһа она кѣстѣрмѣк истѣјирди, јѣни талѣ дејирди ки, өзиз достум Мурад Илдырымлы, өзүн-өзүн нѣ гапаныб бѣјүк-бѣјүк фикирлѣшмѣк асан шѣјиди, бах, кѣл, бѣлѣчѣ эһилнѣ өлүмү һисс елѣ, бир һалда ки, сѣнин ијирми једди јашын вар, онда башгалары кими сән дѣ, зѣһмѣт чѣк, кѣл, өлүмү әллѣринилѣ бѣлѣчѣ мѣјанинѣ ет вѣ төләбѣ бурасын да јалныз инди бүтүн дѣһшѣтѣ илѣ баша дүшдү ки, һәмин бу кѣјүмтүл адјал кѣчѣлѣр онун өзүнү үстүнѣ өртдүјү адјалды; бирчѣ анын ичиндѣ төләбѣни сојуг тѣр басды.

Төлѣбѣ өзүнү мѣчбур едѣ билмирди, өзүнү елѣ ала билмирди, Хѣдичѣ арвадын өлү гылчы, елѣ бил ки, онун да бүтүн ичинѣ бир өлүм јајырды, бу кѣјүмтүл адјалла да, елѣ бил, Хѣдичѣ арвады бүкмѣмишдилѣр төләбѣнин өзүнү бүрүмүшдүлѣр вѣ төләбѣ өз бѣдѣнинин дѣрисиндѣ адјалын нимдашлыгыны һисс едирди; дизлѣри әсирди вѣ ѳн дѣһшѣтлѣри си бу иди ки, һәмин дѣм төләбѣ Мурад Илдырымлыја елѣ кѣлди ки, бүтүн һѣјѣт онун нѣчѣ бир вѣзирѣјѣтѣ дүшдүјүнү көрүр, сојуг төринѣ дүјүр. Төлѣбѣ өз ачизлијинѣ, үрѣксизлијинѣ нифрѣт едѣ-едѣ Хѣдичѣ арвадын о кѣјүмтүл адјала бүкүлмүш чѣназѣсиндѣн тутуб башга мѣһәллѣ чаванлары илѣ бѣрабѣр, бир-ики аддын атды вѣ елѣ бил ки, ағыр бир јуху ичиндѣ Хосров мѣәллимин сәсини ешитди:

— Чѣкил сән... Гој мѣн апарым, сән чѣкил...

Хосров мѣәллим гупуругу гурујуб гахач олмуш бармаглары илѣ төләбѣ Мурад Илдырымлыны кѣнара елѣди, өзү Хѣдичѣ арвадын чѣназѣсиндѣн јапышды вѣ мѣһәллѣ чаванлары илѣ бирликдѣ һѣјѣтдѣ чыхды, чѣназѣни јүк машинана галдырдылар, өзлѣри дѣ [о чүмлѣрдѣн Хосров мѣәллим] јүк машинаны миндилѣр вѣ машин јериндѣн тѣрпанди.

Әлбѣттѣ, һесабла төләбѣ Мурад Илдырымлы бир јүнкүллүк һисс етмѣлијди, Хосров мѣәллимѣ минѣтлар олмалыјды, амма һәмин дѣм бу чаван адамын ичиндѣ Хосров мѣәллимѣ гаршы бир кин-күдурѣ баш галдырмышды: төләбѣ өзүнү мѣчбур едѣчѣкди, о чѣназѣни башгалары илѣ бирликдѣ апарыб машина гојачагды, мѣсчидѣ кѣдѣчѣкди, өзү өзүнѣ сүбут едѣчѣкди ки, һѣјѣтын һѣр үзүнѣ һазыр адамды вѣ Хѣдичѣ арвадын о чансыз гылчы да һѣјѣтын су ичмѣк, чѣрѣк јемѣштуалѣтѣ кѣтмѣк кими, тѣзѣ доғулмуш ушагы гучагына алмаг кими, бир парчасы, бир һиссәсидир... Төлѣбѣ өзүнү мѣчбур едѣчѣк ки... Инди она елѣ кѣлди ки, бу һѣјѣтдѣ, бу мѣһәллѣ чѣмаатынын арасында тѣпѣдѣн дырнагачан бир биабырчылыг ичиндѣди.

Һѣјѣтдѣки мизин архасында отурмуш кишилѣр исѣ јавашдан бир бирлѣри илѣ сѣһбѣт едирдилѣр, крант дамчы-дамчы ахырды, евѣ топлашмыш мѣһәллѣ арвадлары даһа ағламырды вѣ бу күн университетдѣ дѣрс кѣтмѣјѣн [дѣрѣ иллик төләбѣлик иллѣриндѣ биринчи дѣфѣ иди ки, дѣрс бураахырды] төләбѣ Мурад Илдырымлы һѣјѣтин күчѣ галгысы ағзында дајаныб јенѣ дѣ билмирди ки, нѣ елѣсин... Молла Ғсәдулла әвѣәллѣр дѣ һәрдѣнбир мѣһәллѣдѣ көзүнѣ дојѣн бу кирајѣнишин өғлѣна бахды вѣ төләбѣјѣ елѣ кѣлди ки, молла бу саат ону чѣмаатын јанында мѣзѣмѣт едѣчѣк, утандырачак, амма Молла Ғсәдулла һәмин боғуг сәсијлѣ:

— Ајағ үстѣ нѣш дурмусан? — деди. — Кѣл отур... Төлѣбѣ кѣлиб ашагы башда мизин архасында әјлѣшди вѣ молла бу сакит дѣвѣти [елѣ бил һеч нѣ олмајыб!..], кишилѣрин сакит әбѣти төләбѣјѣ дѣ сирајѣт етди [ахы доғрудан да нѣ олмушду ки?..]

Төлѣбѣ Мурад Илдырымлы бирдѣн-бирѣ о кѣзѣл дағлары, о кѣзѣл кишилѣри хатырлады. Јазыг Хѣдичѣ арвад өмрүндѣ о кѣзѣл дағлары, мѣшлѣлѣри көрмѣмишди, бу һѣјѣт-бачадан башга, јѣгин ки, өмрүндѣ башга бир јерѣ кѣтмѣмишди вѣ о јазыг бир даһа бу һѣјѣтдѣ, бу күчѣ-көрүнемѣјѣчѣкди, амма бу һѣјѣт-бача һачанса сѣкүлѣнѣчѣн, дағлачалан Хѣдичѣ арвадсыз да нѣчѣ вардыса, елѣчѣ галачагды вѣ инди Муддѣ Илдырымлы да о дағларын гојнунда дејилди, амма о дағлар да, мѣшлѣлѣр дѣ елѣ-елѣчѣ галырды... Төлѣбѣ фикирлашди ки, бүтүн бун-әлбѣттѣ, мѣ'лум мѣсѣләдир, амма һѣр һалда гѣрибѣдир... Сонра чѣназѣна дүшдү ки, дырнагыны чѣјнѣјир, тѣз бармагыны ағзындан чѣк-

Молла Ғсәдулла сағ әлиндѣ чевирдији тѣсбѣнѣ баха-баха боғуг сәсијлѣ, елѣ бил, өзү өзүјлѣ данышды:

— Бу Сичан нѣш кѣлиб чыхмады белѣ? — Сонра сол әли илѣ ишпаг сагалыны сығаллады вѣ јалныз бундан сонра төләбѣ көрдү ки, амма әминин додағлары бир балача гады.

Миз архасында отурмуш мѣһәллѣ кишилѣри дѣ елѣ бил, бир аз раг нѣфѣс алдылар вѣ сѣһәрдѣн бѣри бу һѣјѣтѣ чѣкмүш тѣзијѣ өвгаты, киши кѣркилик азалды, Молла Ғсәдулланын бу суалы бир јүнкүлүк кѣтирди. Кишилѣрдѣн бири:

— Ушаглар кѣдиб далыјча, — деди. — кѣлѣр индилѣрдѣ...

— Башы гарышыгды дѣ, кишинин...

Чѣрѣкчи Ағабаланын әскәрликдѣн гајытмыш өғлу еһсан әтини кѣриб евѣ гојандан сонра һѣјѣтдѣ отурмушду, үзүнү Молла Ғсәдуллаја әрѣф тутуб:

— Нѣјнѣсин? — деди. — Сичан басыб дѣ шѣһари...

Бу сѣзлѣри дѣјѣн мѣһәллѣ кишилѣриндѣн һеч бири күлмүрдү, амма төләбѣ бу сѣзлѣрдѣки јүнкүлү зарафаты, истѣһзаны ачыг-ашкар һисс иди: өлѣнлѣр кедирди, һѣјѣт исѣ өз гајдасыја давам едирди... О јазыг Хѣдичѣ арвады мүрдѣшир инди мѣсчидѣ јујурду, сонра кѣфѣнѣ сарынагдылар, сонра апарыб гѣбристаналыгда торпага тапшырачагдылар, сағ галанлар нѣчѣ јашамышдыларса, елѣчѣ дѣ јашајачагдылар, аша ронлар да һѣјѣтларыны баша вурачагдылар, һѣјѣт исѣ давам едѣчѣкди, давам едѣчѣкди... Белѣ фикирлѣшѣн, буну көрѣн, әлбѣттѣ, төк төләбѣ дејилди [вѣ төләбѣ бурасыны чѣх кѣзѣл баша дүшүрдү!], амма бундан бѣлѣчѣ бир елачсызлыгы бу саде фикри һәмисѣ өзү илѣ нѣшлѣрдѣн-нѣсиллѣрѣ өтүрүрдү, бу күн бу һѣјѣтдѣ бу барѣдѣ төләбѣ фикирлѣширди, мин ил бундан сонра исѣ [әкѣр инсан атом бомбаларын вѣ ракетлѣрин кѣмѣји илѣ өзүнү мѣһв елѣмѣсѣ!] ејни фикир бир ишгасынын ағлына кѣлѣчѣк — дүнја дѣјишѣчѣк, әлбѣттѣ, тамам ишга бир дүнја олачак, амма бу саде фикир һәмисѣ инсанын һисслѣтѣ тѣ'сир едѣчѣк — төләбѣни фикиринчѣ мѣһз белѣ олачакды.

Хѣдичѣ арвадын өғлу Сичан Баланијаз Сѣһијѣ Назирлијинин Республика Санитар-Эпидемиоложи Стансијасында ишлѣјирди вѣ сѣнѣти әрлѣрдѣ, идарѣлѣрдѣ тѣлѣ гуруб, зѣһѣр вериб сичанларла мубаризѣ әрлѣрмаг иди. Хѣдичѣ арвадын әри мубарибѣдѣ һалак олмушду вѣ нѣшлѣриндѣ, нѣчѣ адам иди — төләбѣни бундан хѣбѣри јох иди, амма Сичан Баланијазы таныјырды. Хѣдичѣ арвад дејирди: « — Чѣмаатын он уша-агы олур, бири пис оlanda, фѣрсиз чыханда, о бириси јахчы олур, фѣрли чыхыр... Мѣн бѣхти гараны дѣ бир өғлу олду дѣ, нѣјнијим?.. Атасыны бунун, јазыгы кѣтүрүб апардылар даваја, кѣтди, Гитлѣрин чизѣри јан-нѣчѣ, нѣчѣ ки, јанды да, өлдү давада, тек башына бѣјүтдүм буну сѣнѣткѣ сата-сата... Писди, јахчыды, бир дѣнѣди дѣ... »

Арвад бу сѣзлѣри төләбѣдѣн артыг өзү-өзүнѣ дејирди; елѣ ки,

гаранлыг күтүрдү, балача тахта кетили илэ, жарысы бошалмыш ту торбасыны көтүрүбү өзү гайдырды, тум говуранда да, кагыз торбачылар дүзөлдөндө да, бојат күфтө жејөндө да, бош-бекар оlanda да отагы гапысыны ачыг гојуб елэ жеј өзү-өзүнэ данышырды; кечөдөн, сакитликден горхурду-нөјди?

«— Кетди кирди арвадынын евинэ, арвады олду онунчүн мөннө өзиз... Нејнесин е, ушагларынын анасыды да... Фагыр сичан тутмагына отуруб ушагларыны доландырдыр да... Арвады татарды, ушаглары русча данышдырдыр, мэн дэ ки, русча неч нэ билмирэм... Көлмир ја ным дэ, көрүрсөн? Ајда-илдэ бир дафэ көлир... Горхур пул истијијем оннан... Нејнирэм пулу? Тэк чанымды дэ, ачыннан өлмијдөјөм ки... Инди совет нөкумэтиндэ ким өлүр ачыннан? Нэрэ бир чүр башыны кирријир дэ... Нејнирэм пулу?»

Хөдичэ арвад белэ дејирди, амма төлөбө Мурад Илдырымлы б сөккис ајда ачыг-ашкар көрүшүдү ки, бу арвад эслиндэ пулкири бириди вэ чох хэсисдир. 70 манат төлөбөдөн ев кирајеси алырды, 70 манат Хосров мүэллимдөн алырды, эри Бөјүк Вөтөн мүһарибесиндэ һөлөк олдуру үчүн нэ гөдөрсэ пенсия алырды, бир төрөфдөн дэ ки, тут сатырды. Тэк гала билмирди, өз отагынын гапысыны һөмишэ ачыг гојурду, амма елэ ки, отагын гапысыны бэрк-бэрк баглајырды, бу о демэ иди ки, отуруб пул сајыр — тум сатанда эсасен хырда пул верирдијлэ вэ бэ'эн төлөбө о баглы гапы архасында жејө дүшөн, јахүд бир-бир нэ тохунан дөмир пулларын чинкилтисини ешидирди.

«— Јахчыды һөлэ мөнимки келиб үстүмө дүшүрү ки, пул вер кинөн мәнэ... Оде, о јазыг кор Әминәнин оғлу... Ит оғлу, атасы дэ элэ өзү кими эчлафайды... Кејди бир дәнэ рус матишкеси алыб, гөбөнни бирини, өзү дэ күндө келиб дүшүр јазыг арвадын чанына ки, пул веркинөн мәнэ... Нардан версин, ај оғраш? Пул јагыш-задда бејем ки, ја, көндө төкүлсүн?... Мөнимки, фагыр, сичан тутур, нолсуу балаларыны доландырдыр дэ... Мөннөн дэ пул истөмир... Нөшүн ки билир јохду дэ мөндө, пул јохду мөндө... Бир гуру чанымды, бир дө өзүмө дэ, билмир бекөм?»

Нэрдөн төлөбөјэ елэ келирди ки, Хөдичэ арвад бу пул сөһбатин бир төрөфдөн дэ өз чаван кирајенишининэ [елэ Хосров мүэллимэ дө эшиттирер, јегин горхур ки, бир јердэ јашадыгларына көрө, кечөлө отагынын гапысыны ачыг гојдугуна көрө келиб ону сојарлар. Белэ дэ белэ дејилди, бөлкө дэ Хөдичэ арвад неч белэ шејлөр фикирлөшмирди, амма, һэр һалда, һөрдөн төлөбө Мурад Илдырымлыја белэ келирди.

Нэ гөдөр ки, мөһөллөдө һамынын «Сичан Баланијаз» адландырдыглары бу адам көрмөмиши, төлөбө Мурад Илдырымлы нө үчүнө белэ тэсөввүр едирди ки, Хөдичэ арвадын оғлу сифөтдөн дэ сичанэ ошајыр вэ о вахтлар ки, Хөдичэ арвад өз-өзүнэ данышыб јорулуру јеринэ кириб ишыгы кеңирди [амма отагын гапысыны багламыды], Хосров мүэллимин дэ отагынын гапысынын ачар дешијиндэ көрүнөн ишыг сөнүрдү, төлөбө дэ гөзөттөн, китабдан, журналдан бэзикиб—јорулуб ишыгы кеңирди, четин вэ тәһһа кечөлөриндэ јухуд ја гарабасма заманы бэ'эн гапы дөјүлүрдү, эјиндө палто, бојнуку шөрф, башында эзик шлјапа бир сичан ичәри киринди; балача, түскө сифөти эзик шлјапасынын алтындан күчлө көрүнүрдү, амма көзлөр ишым-ишым ишылдајырды, гара вэ узун бурнунун учу һөмишэ јар олурду, назик, узун быглары титрајирди. «— Ајда нечэ манат верис сөн анама? — сорушурду. — Нечэ манат? Несаблајырам пулларыны Билирэм һарда киздирер. Өлөннөн сонра көтүрөчөјөм. Нечэ верирсэн Баша дүшмөдин? Хөдичэ анамды дэ, охшамыр? Әһ, чушка ки, чушда дө!.. Рајоннан көлөнлөрин һамысы чушка олур!.. Анамды дэ Хөдичэ О да сичанды дө!..» төлөбө о эзик шлјапалы сичанла үзбөүз дајаны бу сөзлөрө гулаг аса-аса горхурду ки, бирдөн өзү дэ сичан олар вэ төрө

дирди, о горху ичиндэ јухудан, ја мүркүдөн ојанырды, бир мүддөт јухунун, гарабасманын тә'сири алтында олурду, елэ билирди Хөдичэ чанан о ачыг гапыдан индичэ келиб онун јеринэ кирәчөк...

Амма бир күн ахшамчагы төлөбө Мурад Илдырымлы Хөдичэ арвадын отагында отуруб дөһрө илэ эт дөјүрдү, һөјөтин күчэ гапыны чырылтыла ачылды вэ о чырылты ешидилени кими, Хөдичэ арвад дејди: «— Баланијаз келди...» Ела бил ки, һөјөтин о күчэ гапысынын ишли вар иди вэ башга неч кимин јох, мөһз Баланијазын келдијини Хөдичэ арвада хөбөр верирди.

Хөдичэ арвад ајага галхды вэ көтүјүн үстүндө јеничэ дөјүлмө башламыш тәзэ гојун өтинэ никаран бир нөзөр салды, елэ бил, арвад горхурду ки, Баланијаз келиб бу өтө шерик чыхачаг. Палазын үстүндө ардаш гуруб отурмуш төлөбө Баланијазла биринчи көрүш мөгамына эт көтүјүнүн архасында, әлиндэ дөһрө өзүнү чох наголај һисс етди, анма ајага галхмаға мачал тапмады, Баланијаз ичәри кирди вэ Балајаз ошу белөчө көтүк архасында, әли дөһрәли көрдү. Хөдичэ арвад: «— А-а-а, хош кәлмисән... — деди. — Сөннөн нэ эчөб?» Баланијаз: «— Нөшүн?» — деди. — Келиб-әләмирәм, бекөм?...» Баланијазын саси сичан чивилитисинэ јох, пишик сөһнө охшајырды вэ үмүмијәтлө, Баланијаз сичанә јох, пишијэ охшајырды — көдөк боју, долу, кирдө сифөтли, көј көзлү вэ балача боју илэ уушмајан ири вэ учлары ити талгаллары. Төлөбө Мурад Илдырымлы ајага галхыб отагдан чыхмаг етәди, амма Хөдичэ арвад гојмады [оғлу илэ төкбөтөк галмаг истә-арди?].

Баланијаз отагдакы үч тахта кәтилдөн бириндэ әјлөшди, Хөдичэ арвад икинчи тахта кәтилдө әјлөшди, төлөбө Мурад Илдырымлы исә ечаләт төри төкө-төкө эт дөјмөјинэ давам етди вэ Хөдичэ арвад: «— Билирсэн нэ јахчы оғланды бу төлөбө? — деди. — Билирсэн нэ јахчы кемак өләјир мәнэ?... Гәзет алыр кәтири мәнэ, кулок дүзөлдирәм. Инди дө эт алыб кәтириб. Хөрөк биширчөјөм онунчүн!.. Сөн нечәсән?» Баланијаз чаваб верди ки, јахшыјам, анасы ушаглары хөбөр алды, Баланијаз чаваб верди ки, јахшыдырлар, анасы арвадыны хөбөр алды вэ бу заман Баланијаз бирдөн-бирэ көзлөрини отагын гапысынын кәна-индә дөшәмөнин дибинэ дикиб: «— О дешији тутмаг лазымды! Әл-әлбөт! — деди. — Ордан сичан кәлир!» Хөдичэ арвад да, төлөбө Мурад Илдырымлы да истәр-истәмөз Баланијазын көзлөрини дикдији сөмтө ахдылар вэ орада күчлө сезилән бир дешик көрдүлөр, сонра Хөдичэ арвад һөјрәт вэ горху долу көзлөријлэ оғлуна бахды. Баланијаз диг-тәлэ нөјсәс гулаг асырды вэ бир мүддөт белөчө сүкут ичиндэ отурду-рды, дөһрө төлөбөнин әлиндэ галмышды, бу сүкуту позмага үрөк елә-арди; сонра Баланијаз: «— Сичандыр е... — деди вэ күлүмсәди. — Нэ эшитмүрсүз, һә? — јенэ дигтәтлө гулаг асды. — Точну! Сичанды!..» Хөдичэ арвад: «— А-а-а... Биздә неч сичан олмазды ахы...» — деди. Баланијаз ачыг-ашкар бир гурур һисси илэ: «— Әһ, сичанын абагыны алмаг олар? Әл-әлбөт беләди!.. — деди. — Италијада төчрү-ләјиблөр. Сичовулу ијирминчи мәртөбәдө салыблар захода, сүју да сичанлар үстүннөн, әл-әлбөт! Билирсэн нөлүб? Сичовул биринчи мәртө-дөн дири чыхыб!» Хөдичэ арвад бу әһвалаты башга чүрө баша дүш-тү: «— Пај атоннан! — деди. — Италијада заходун төмилијинэ бах, нәз, ел...» Баланијаз көј көзлөрини сичан дешијиндөн чөкиб мөзәмәт-әз анасына бахды: «— О өз јериндә. — деди. — Сөн сичовулун чаны-а бах е, сичовулун...» Сонра Баланијаз јенэ дигтәтлө отагын о баш-бу шына бахды, дигтәтлө гулаг асды, бир-ники дөфө көзүчү төлөбөни абагындакы өтө нөзөр салды, амма анасындан неч нэ истәмөди вэ сифөтөн келдији кими, гөфләтөн дэ дуруб кетди вэ Баланијаз чыхыб анандөн сонра, Хөдичэ арвад торбачылардан артыг галмыш гөзөт арчаларыны бүрмөлөјиб оғлунун көстөрдји һөмин дешијэ порчим нөјә-еләјэ вэ сон дөрөчө дөрин бир паршанлыг ичиндә: «— Агәз, — деди, — мән һөмишэ сичаннан горхумшам... Вунун атасынын да, фа-

гырын, сичаннан эти үрпештирди. Пес бу киме охшады белөнчин агаз?... Неш бу сичантутан олду?..»

Вә елө һәмнин кече телөбө Мурад Илдырымлынын гапысыны өлчө чә палто кеймиш, елөчә шөрф тахмыш, елөчә шлјапа гојмуш боз би пишк дейду вә шлјапасынын жанларындан да пыртлајыб чыхымш јеке вә түклү гулаглары шөклөнмиш о пишк сичан ахтарыды. О пишижин көј көзләри сичан һәрислији илө ишылдајыб јанырды; телөбө гапыны ачандан вә пишк ичери кирөндөн сонра, Мурад Илдырымлы баша дүшдү ки, өзү сичандыр вә инди пишк онун өзүнү тәтүјүн үстүндө дөһрө илө арычөк; сонра тәзә ел алыб, Хосров муәллим дө сичанды — узун, ајығ, түкляри төкүлмүш бир сичанды вә Хосров сичан бөркдөн аглаја-аглаја Баланијаз пишижин ајагларына на хылымшыды: «— Мөним көзү јолда олан балаларым вар!..» О көздә галлар да, о мөшөләр дө башдан-баша сичан дешикләринә дөнүмүшдә ләр вә телөбө Мурад Илдырымлынын нәнаси дө сичан иди, сөјрө дишләри Баланијаз пишижин горхусундан бир-бирине дөјирди вә нәнаси назик сөси титрајө-титрајө Хосров сичаны көстөриб телөбө дөјирди: «— Гој ону јесин!.. Гој ону јесин, биз гачаг...» Сонра сичан нәнаси нәнасини көзлөмөди, телөбөни төк гојуб гачды...

Вә һәмнин кече телөбө Мурад Илдырымлы төрин ичиндө јухудан ојанандан сонра, сөһәрә кими јата билмөди, бу чаван адам балыңчынын, совругунун төр ијини һисс едә-едә, һөјөтдө дамчылајан крантын сөсинә гулаг аса-аса гаранлыгта, бу балача отағын диварлары арасында, бир һезинлик ичиндө өзүнү дунјанын ән ундулмүш бир кимсәсә билди вә она елө кәлди ки, һөгигәт — инди чө көрдүклөриди, реал һөјөтдә јашамагы исе — јаландыр. О заман о бири отағын ачыг гапысындан Хәдичә арвадын раһат вә гајгысыз нефәси ешидилди, проте дишләрини кечө чыхарыб стаканын ичиндә суја гојдуру үчүн [күнөртә талар да чөрөк рејөндө о дишләри чыхарыды, чүнки онларла бир шөчөјнөмөк мүмкүн дејилди], һәрдөнбир јухуда дамагларыны марчың дөдирди вә о раһат нефәс дө, о марчыңлы да, елө бил ки, һәмнин гејри реал һөјөтгын сөси иди...

... Хәдичә арвадын чөназәсини мәсчиддөн көтирдиләр вә о јазыг јүк машынындан дүшүрүб евә галдыранда мөһәллә арвадлары јендә аглашмаға башлады. Хосрв муәллимин кәлиб телөбө Мурад Илдырымлынын јанында, мизин архасында отурду вә һөмишләки кими сүкүт ичиндә мөһәллә кишиләрини бир-бир нәзәрдән кечирди, сонра көзләрини Молла Әсәдуллаја дикди. Молла Әсәдулла додагалты пычың даја-пычыңлаја Гур'ан охујурду вә һәр сөһифәни охујуб гуртаранда сонра, бармагыны додагына чөкиб сөһифәни чевириди. Сонра Сичан Баланијаз кәлиб чыхды вә һәмә она башсағлыгы вермөк өзөвинә Баланијаз өзү мөһәллә кишиләринә башсағлыгы вермөк башлады үзрәһаңлыг етди:

— Аллаһ рөһмәт еләсин!.. Аллаһ сөбр версин!.. Әл-әлбәт!.. Со гөмүвүз олсун!.. Иш адамыјам да, мән... Кечикдим... Объектө кет мишидик... Аллаһ рөһмәт еләсин!.. Әл-әлбәт, ишимиз чохду јаман! Аллаһ рөһмәт еләсин!..

Вә Баланијаз да кечиб мизин архасында әјлөшди, диггөтлө һөјөттин күнчүнә-бучагына бахмаға башлады. Һөјөттин јухары башындакы крант исе елө һөј дамчылајырды вә крант елөчә дамчы-дамчы ахдычә телөбөјә елө кәлирди ки, бүтүн бунларын һәмәсы әввәлләр дө һачанса бил дөфә Хәдичә арвад өлүб, әввәлләр дө бурада белә бир јас мәчлисә гурулуш, Хәдичә арвады мәсчиддөн икинчи дөфә көтирирдиләр, икинчи дөфәјди ки, о арвадын сөсәдини кечәләр телөбөниң үстүнә салдыр о көјүмтүл адјала бүкүрдүләр, Баланијаз икинчи дөфә кәлиб мөһәллә кишиләринә белөчә башсағлыгы веририди, ишинин чохлуғу үчүн үзрә һаңлыг едирди, Молла Әсәдулла да икинчи дөфәјди ки, Хәдичә арва

ды матәм мәчлисини апарырды вә әввәлки о јас мәчлиси заманы да ант, бах, белөчә дамчылајырды...

Телөбө Мурад Илдырымлы бармагыны тез ағзындан чөкди ки, дыр-дырларыны чөјнөмөсин. Мөһәлләнин јенигетмө оғланлары [онлар да күн мөһәлләдәки јаса көрә мөктөбә кетмөмишдиләр] мизин архасында әјлөшмиз кишиләри табагына [о чүмләдөн телөбөниң габагына] чај дүздүләр. Мөһәлләнин симсиз телеграфы өз ишини көрүшүг вә вахтјыла вә мөһәлләдә јашајан, сонра тәзә ев алыб Бакынын микрајонларына, Әһмәддијә, 8-чи километрә, Мусабөјөв гөсәбөсинә, Күшлијә вә илахыр кәнар-бучаг јашајыш јерләринә көчмүш адамлар бир-бир һөјөтә кирди, кишиләр бир-бири илө көрүшүб, бир-биринә башсағлыгы вериб мизин архасында әјлөшди, арвадлар евә галхды, телөбөниң дө, Хосров муәллимин дө отағлары арвадларла долду, Хәдичә арвадын чөназәси исе өз отағында гојулмушду.

Әлбәтте, дүнөн ахшам һеч кими ағлына кәлмөзди ки, бу күн бу һөјөтдә белә бир јас мәчлиси гурулачар: дүнөн һәр шеј крантын о нәнаси дамчыларынын мүшајәти илө данми [санки даими!] бир ејричә ичиндө иди. Елө ки, иш сааты гуртарыды, адамлар ишдөн ахыб кәдиб евләринә чатырдылар, ушағлар мөктөбдөн гајдыдылар, бу күчә дө бошалырды, гаранлыг дүшөндөн сонра исе, тамам шөһөр галырды: мөһәлләнин адамлары евләринә чөкилирдиләр, кеш-кәлиш кәсилдири вә Хәдичә арвад тум кисәсини, балача тахта шпелини күчә гапысынын ағзындан көтүрүб евә гајдыдырды; дүнөн белә олду. Хосров муәллимин отагына кириб гапысыны һәмишәки мин ачарла багламышды. Телөбө дө өз отағында отуруб китаб охујду, амма телөбө өз гапысыны Хосров муәллимин кими, ачарла багла билмирди, чүнки Хәдичә арвад мин бир бөһанә илө кәлиб гапыны јурду, телөбө дө друб гапыны ачмалы олурду [Хосров муәллимин китарадинмәз адамын исе гапысыны дөјмәјә чәсарәт етмирди]. Дүнөн ш сатмагдан гајыданда јенә телөбөни өз отағында китаб охујан арду: «— Сәнәһн габагы да [Мурад Илдырымлыдан әввәл беш ил отагда кирајөнишин олуб, институту битириб өз рајонларына гапымыш оғланы нәзәрдә тутурду] китаб охујаныды, аңчаг дај сәннин мин јох дә... Сән алајы шејсән... Јахчы елөјирсән!.. Охумағын ахыры чы олур дә... Оде, Молла Әсәдулла мүрдәшир өзүнү јумушун һөјөтдә Мүршүд Күлчәһани јашајырды. Чохдан е-е-е... Јарымдөстә Мүршүд дејирдиләр, неһан ки, базара кедәндә көү јарым дөстә алыб көтирди. Сонра китаб јазды, бөјүк адам олду. Өзүм көрүшөм онун гапыны... Гәзәтдә шөкилләри чыхырды, кулок дүзөлтмирдим оннан, китлајырдым, билмирәм һара гојдум сонра... Ев вердиләр әнтигә, көчкөтди бурдан...»

Телөбә Азәрбајчанда адыны јазычы гојуб јазанларын һәмәсынә хөбәрдар олдуғу кими, Мүршүд Күлчәһаниндән дө хөбәрдар иди, мин муәллимин «Шөн һөјәт» колхозунда» романыны охумушду вә телөбөнин фикричә о чүр јазычларын галын-галын романлары арбајчән әдәбијатына јалныз үзүғаралыг көтирирди, амма әлбәттә, барәдә Хәдичә арвадла мүбаһисәјә киришмәјин мәнасы јох иди, һа көрә дө тебиетгә етибарилә һөчөт олан, бирдән-бирә башга телөбөлә, университетдәки вә Јазычлар Иттифагындакы әдәби дәрәкәләри илө гызғын әдәби мүбаһисәјә киришөн, сөртбәст ше'ри мүдәһә едөн, Авропа модернистләринин, хусусән екзистенталистләрин јазычлыгына бир о гәдәр дәриндән бөләд олмас да, онларын төссүзү чөкән, Јевкени Јевтушенконун, А. Вознесенскинин, В. Ахмадуянын бәзи ше'рләрини рус дилиндә өзбөр билән вә киришдији мүбаһисәләрин ахырыны көзләмөјиб, әсәбиләшиб јарымчыг чыхыб кенә Мурад Илдырымлы өзүнү мәчбур етди вә Хәдичә арвадын бөдин арғунун фөргинә вармады. Хәдичә арвад Мухтар Худавәндә кими етдә әдәбијаттә шөбәсинин мүдири дејилди [илләрдән бөри көтүк мин битишиб о ше'бәдә галмамышды!] вә Хәдичә арвадын бөдин арғунун Азәрбајчән әдәбијатынын тәлөјинә дөхли јох иди.

Хәдичә арвад өз отагында отуруб даныша-даныша бојат күфтәсәни једи, чох төмизкар олдуғу үчүн, о саат да дуруб [вә јенә дә даныш даныша] төләбә Мурад Илдырымлы илә Хосров мүәллимин отагының арасындакы балача мәтбәхдә бошгабы јуду, дәмалла гурулду јыб јеринә гојду, төләбәнин отагынын габагындан кечәндә Хосров мүәллимин бағлы гапысына төрөф ишарә етди, сәсини јавашыды: «— Бу нөш индидән гапыны баглајыб?» — сорушду, куја ки, Хосров мүәллим гапысыны һәмишә беләчә багламыр. Сонра Хәдичә арвад сәсини даһа да јавашыды: «— Кечә дуруб су багына чығанда, көрәм ки, бу фағыр ағлијри јухуда... — деди. — Өлсә, бунун хәрчәним ким чәкәчәк? Мағул, бир ушағы-зады да јохду, тәк чаныды... Озуну пулу вар көрәсән? һә?» Хәдичә арвад бу суалы ачыг-ашкар бир марала верди вә төләбә Мурад Илдырымлыдан бир чаваб ешитмәјәндә сонра, лап јаваш сәслә, аз гала тычылтылја: «— Сән бунун кәләлијин бахмакинән е... — деди. — Бир дәфә јајда Кисловодскиј кетмишди. Јәгин пулу вар дә... Анчаг өлсә, јазығын иши пис олыкчәк...»

Бу сөзләри јазыг Хәдичә арвад дүнән дејирди... Хынасынын вәтәни кечиди үчүн, дийи агармыш, үстү хоруз пијини кими гыпгырмаз гызармыш сачларына көһнә [амма төртәмиз] чит јайығынын алтындан сыгал чәкә-чәкә, арыг, назик дәрили вә гырышымыш сифәтијлә күлүмсәјә-күлүмсәјә дејирди...

Хосров мүәллимин һәрдән кечәләр јухуда ағламагыны төләбә дејитмишди, даһа доғрусу, әввәлчә баша дүшмәмишди ки, кечәни јарысы бу нә сәсдир белә, амма сонра баша дүшүшдү вә бу барәдә Хосров мүәллимин өзүнә һеч нә демәмишди; дүздүр, бәлкә Хосров мүәллимин өзүнүн һеч хәбәри јох иди ки, бә'зән кечәләр јухуда ағлајып амма бу узун, арыг киши о гәдәр динмәз-сөјләмәз бир адам иди ки, һеч Хәдичә арвад да кечәләр ағламагыны она демәмишди.

Төләбә Мурад Илдырымлы сәккиз аја јахын иди ки, Хосров мүәллимлә бир евдә јашајырды, амма тәкчә ону билирди ки, бу адал әввәлләр мәктәбдә рус дилиндән дәрс дејиб, сонра көшкдә гәзет сатып сонра да пенсияја чыхыб, өз еви јохдур вә узун мүддәтдир ки, ајда 70 маната Хәдичә арвадын кирајәнинидир. Хосров мүәллим евдә олмајан вахтларда һәрдән Хәдичә арвад дејирди: «— Хосров мүәллим вәтеран трудады е!.. Нөшүн кејиб һөкүмәтдән ев истәмйр бу?.. Фағыр бу да белә гарақундү дә!..»

Әлбәттә, Хосров мүәллим ев алсајды, ајда Хәдичә арвад 70 манат пул вермәјәчәкди [о вермәјәчәкди, башгасы верәчәкди!..], амма Хәдичә арвад тәвчәчүбүнү кизләттирди вә үмумијјәтлә, Хосров мүәллимин гапалы һәјәти һәрдән төләбәни дә дүшүндүрдү вә бә'зән төләбә елә кәлирди ки, илләр кечәчәк, о өзү ејнилә Хосров мүәллим ким бир адам олачаг; јә'ни бә'зән төләбә елә кәлирди ки, јашларының бојларының, сир-сифәтләринин мүхтәлифлијинә бахмајараг, Хосров мүәллим дә, о да дүнјанын ејни агибәти, даһа доғрусу, ејни гәлибдән чыхмыш адамлары зүмрәсинә дахилдирләр...

Сонра Хәдичә арвад өз отагына кетди, отуруб даныша-даныша гәзетдән тәзә торбачыглар дүзәлтди, мүшәриләрин кет-кәдә азалдығын дан шикајәт етди, кејли говрулмуш тум галдығы үчүн, тәзә тум говрумады, һәтта бирдән-бирә төләбәјә деди ки, истәјир, кәлсин бир ову тум көтүруб чыртласын вә сәккиз ај әрзиндә Хәдичә арвад биринч [вә сонунчу!] дәфәјди ки, төләбәјә тум тәклиф едирди. Төләбә, тәби ки, тумдан имтина етди, Хәдичә арвад да һәмишәки сәлигәси илә төрбачыглары бир-биринин ичинә јығды, тум торбасыны агзыначә долдурду, бир сөзлә, сабаһын [јә'ни бу күнүн!] һазырлығыны көрдә сонра адәти үзрә бајыр гапысынын килидини јохлады, туаләтә кетдә әлләрини, үзүнү һәјәтәки кранта сабунала төртәмиз јујуб кәлиб јеринә кирди [ки, бир даһа галхмасын!] вә отағын да гапысыны һәмишәки кими ачыг гојду.

Төләбә Мурад Илдырымлы да ишығы кечириб јеринә кирди, сонра көјүмтүл адјалы үстүнә салды вә бирдән-бирә ондан әввәл бу елдинә јашамыш адам барәдә фикирләшмәјә башлады. Мурад Илдырымлы о адамы көрмәмишди, амма дүнән кечә о адамла өзү арасын-гәрибә бир доғмалыг һисс етди: һәмин кечмиш кирајәнинин дә ел бу ил бу отагда, бу дөрд дивар арасында јашамышды, о да көтириб 70 манат Хәдичә арвада пул вермишди, кечәләр бу дөмир чар-чарда узанмышды, үстүнә шүбһәсиз ки, бу көјүмтүл адјалы салмыш кечәләр беләчә бу тавана, бу диварла бахмышды, крантын дамамагына гулаг асмышды, һәрдән Хосров мүәллимин кечәләр јуху-ағламагыны ешитмишди... Бәлкә о кечмиш кирајәнинин дә илләр «Әзизимин чәфасы» романыны ахтармышды, даһи рус шаири Александр Серкејевич Пушкинин гоһум-әграбасынын адыны әзбәрләмишди, амма бир һалда ки, университети битирдикдән сонра Бақыда гала кетмишди, чыхыб өз кәндләринә кетмишди, демәли, ахыра гәдәр дә «Әзизимин чәфасы» романыны тапа билмәмишди. Әлбәттә, белә бир да роман јох иди, амма Мурад Илдырымлы Бақыда кечирдији иллик төләбәлик дөврүндә баша дүшүшдү ки, инди Азәрбајҹан вә үмумијјәтлә, бүтүн Совет Иттифагында һүнәр бурасындадыр олмајан романы охујасан! «Әзизимин чәфасы» романы јох иди, амма сән о олмајан, о јазылмамыш романы охумағы бачармалы инди төләбә Мурад Илдырымлы бунә гәти әмин олмушду ки, бу күн илләр елә бир дөврдә вә елә бир өлкәдә јашајырлар ки, о јазылмамыш романы охуја билмәсән сәнин ишләрин һеч вахт дүз кетмәчәк...

Төләбә Мурад Илдырымлы кечәләр һәмишә белә бәдбин ичтиман килрләрә гапыландә бирдән-бирә гаранлыг ичиндән бир әл чыхыб илб кәзләринин габагында дајанырды вә о әлин бармагларынын елә сезилән һәрәкәти, елә бил ки, ришхәндлә дејирди: ај ахмаг төләбә, һәрәнин бу дүнјада өз јери вар, һәмишә белә олуб вә һәмишә белә олачаг, — ибтидаи ичма дөврүндән тутмуш бу күнә гәдәр мин ил бундан сонраја гәдәр! — амма сән о гәдәр вәчсиз вә чышмыс бир мәхлугсан ки, һаһаг јерә тәгсири зәманәнин вә өлкә вә бојнуна јыхырсан, сәнин кимиләр бүтүн заманларда вә бүтүн дөврдә, бах, бу әлин кәлкәсиндә һејван кими өмүр сүрүб да торпаға гарышылар, чүнки онларла [вә сәнинлә!] һејван арасын-һеч бир фәрг олмајыб.

Мәсәлә бұрасында иди ки, һәрдән кечәләр еләчә төләбәнин көз-көзүнин габагына кәлән о әл Леонид Илич Брежневин әли иди вә бәбә дөрд ил бундан әввәл Леонид Илич Брежневин өзүнү јох, әлини дүшүшдү: о вахт ки, төләбә Мурад Илдырымлы илк нөвбәдә өзү үчүн сәниилмәдән университетә дахил олмушду вә дөрсләр дә јеничә ишләмышды — 1978-чи илвин сентјабр ајында — Сов. ИКП МК-нын кәтиби, ССРИ Али Совети Рјәсәт Һеј'әтинин сәдри Л. И. Брежнев, вә ИКП МК Сјјаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд, Сов. ИКП МК катиби В. Черненко вә онларла бирликдә Сов. ИКП МК үзвлүјүнә намизәд, вә ИКП МК Ваш катибинин көмәкчиси А. М. Александров. Сов. ИКП Рјәсәт тәфтиш комиссијасынын үзвү, Сов. ИКП МК бејнәлхалг формасија шә'бәси мүдиринин биринчи мүавини В. М. Фалин, вә ИКП МК ишләр мүдиринин мүавини М. Ј. Мокилеветс јолдаш-Азәрбајҹан пајтахтына Ленин орденинин тәғдим олунмасы мүнә-тијлә Бақыја көлмишдиләр. ССРИ Али Совети Рјәсәт Һеј'әтинин кәтиби илә Бақы шәһәри ингилаби һәрәкатда, Азәрбајҹанда Совет сәниилмәтинин гурулмасында вә мөһкәмләндирилмәсиндә хидмәтлә-рә, 1941 — 1945-чи илләр Бөјүк Вәтән муһарибәсиндә фашист иш-кәчыләри үзәриндә гәлбәјә бөјүк көмөјинә, тәсәрруфат вә мөдәнијјәт-ручулуғунда шәһәр зәһмәткешләринин газандығлары мүвәффеҗи-ләрдә көрә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишди вә Л. И. Брежнев

жолдаш бу жүксөк мукافاتы Бакынын бабрагына шөксөн санчагады. Бу, Л. И. Брежнев жолдашын Бакыја икинчи сөфери иди, биринчи дөфө 1970-чи илде, Азербайжанда Совет накимийжети гурулмасынын 50 илдеги мүнәсибети́ле кәлмишди. Инди университетде төлөбөлөр данышырды ки, Л. И. Брежнев жолдаш Бакыја үчүнчү дөфө кәлчөк, бу жахшыларда халг тәсәруфатыны инкишаф етдирмөк хагында Сов. ИКП XXV гурулталы гәрарларынын һәјата кеңирләмәсинде Азербайжан ССР зәһмәткәшларынын газандылары бөүк мүнәсәбәтигә ијәтләрә, сәһәје вә кәнд тәсәруфаты мәһсулу истәһсалына даир онуңчу бешилли тапшырыгларынын вахтындә әввәл јеринә јетирилмәсинә көрә Азербайжан Совет Социалист Республикасы ССРИ Али Совети Рәјасәт Һәјәтинин Фәрманы илә, Ленин ордени илә тәлтиф едилмишди вә куја дөфәки Ленин орденини дә республиканын бабрагына шөксөн Л. И. Брежнев жолдаш тахацагды, амма демәк олар ки, һәр күн телевизија илә кестәрилән чүрбәчүр тәлтифләр заманы һамы көрүрдү рәһбәрин дили сөз тутурду вә белә бир көкдә рәһбәр Бакыја үчүнчү дөфә нечә кәлчөкди? Университетдә төлөбөлөр данышырдылар ки, куја Л. И. Брежнев, јәни һәгиши Л. И. Брежнев Кремлдә отуруп, башта јерләрә кәдән исе онун охшары, «двојник» и олур вә куја Бакыја өзү јох, охшары кәлчөкди...

Нә исе, бүтүн бунлар һәлә сабаһкы күнләрин иши иди, онда 1978-чи ил сентјабрын 20-си иди вә чәми ијирми күн иди ки, төлө Мурад Илдырымлы һәгигәтән дә дунјанын бир чох ишләриндән бир хәбәр [милиционер Әскәр дүз дејирди!] о узга [вә көзәл!] дағлары гојундан кәлиб Бакыда төлөбәли һәјатына башламышды вә һәмә күн дилсиз-ағысыз биринчи күрс төлөбәси олдуғу үчүн, онун әлиң бөүк бир транспарант вериб сүбә тәздән башга төлөбәләрлә бирлик Бакы дөмирјолу вағзалына көндәрмишдиләр. Л. И. Брежнев жолдаш Москвадан гатарла јола дүшүшдү вә бүтүн гәзәтләр Л. И. Брежнев жолдашын партија вә дөләт рәһбәрләри тәрәфиндән Москвадан Бакыја јола салынмасыны хәбәр вермишди, фотолар дәрч етмишди. Бакы кәтиби вә ССРИ Али Совети Рәјасәт Һәјәтинин сәдрини Сов.ИКП МК Сижаси Бүросунун үзвләри В. В. Гришин, А. Н. Косыкин, К. Т. Мазуров, А. Ј. Пелше, М. А. Сулов, Д. Ф. Устинов, Сов.ИКП МК Сижаси Бүросу үзвлүјүнә һәмәзәд П. Н. Демичев, Сов.ИКП МК кәтибләри И. В. Капитонов, В. И. Долгих, М. В. Зимјанин, К. В. Русаков, Сов.ИКП МК үзвләри К. С. Павлов, Г. Е. Суканов, Сов.ИКП МК үзвлүјүнә һәмәзәд ләр М. П. Кеоргадзе, В. С. Папутин, С. К. Свиғун, Сов. ИКП Мәркәз тәфтиш коммиссиясынын үзвләри А. И. Влатов, К. М. Боголјубов, Ј. М. Чурбанов, јоллар назари И. Г. Павловски, харичи тичарәт назирини муавини Ј. Л. Брежнев јола салмышдылар.

Университет төлөбәләри арасында белә бир ојун вар иди: бир дөфә Сов. ИКП МК Сижаси Бүросунун үзвләриндән, үзүлүјә һәмәзәд ләрдән, Сов. ИКП МК кәтибләриндән, јахуд ССРИ Назирләр Совети сәдрини муавинләриндән биринин фамилини дејирди вә ким ки, фамили саһибинин адыны вә атасынын адыны, вәзифәсини дөгий дејирдисе, бир дөңә сигарет удурду. Бу суаллара дөгий чаваблары адәтән, комсомол фәаллары, бир дө ки, сигарет алмаға пулу олмай [буна көрә дө о адлары өзбәләрјән!] төлөбәләр чаваб верирди. — Төлөбә Мурад Илдырымлы исе комсомол фәали дејилди, сигарет дә чәкирди, амма бүтүн рәһбәрләрин адыны, атасынын адыны, фамилиһә өзбәр билирди, вәзифәләрини бүтөн вә дөгий садалајырды вә бир-бирләри илә мәрчләшмиш төлөбәләр бәзән һечәт едәндә [мисал үчүн, Борис Никандрович Пономорјев, јокса Борис Николајевич Пономорјев] кәлиб һәгиши чавабы Мурад Илдырымлыдан өјрәнирдиләр, өзү исе, марасгыз адам олдуғу үчүн, һеч вахт мәрчләшмирдиләр. Төлөбәләр Мурад Илдырымлынын рәһбәрләрин адыны вә вәзифәсини бәј јахшы билмәјини дә, әслиндә, онун пахыллыгы илә јозурдулар.

Һәмин сентјабр сөһәри Бакы дөмирјол вағзалы әлләриндә шөкәт ССРИ МК Сижаси Бүросунун үзвләринин вә үзүлүјә һәмәзәдләрини вәзифәләрини, шуарлар, транспарантлар тутмуш төлөбәләрлә, күл-чичәк тутмуш гырмызын галстуклу, ағ көјнәкли пионерләрлә, ССРИ-нин вә Азербайжан ССР-ин кичик бабрагларыны тутмуш октябрјатларла, өјинәринә Азербайжан ССР Мәдәнијәт назирлигинин рәһбәрини кәлишини мүнәсәбәтилә хуәсуи тикдирдији милли кејимләр кејмиш вә әлләриники ири нимчәләрдә пахлава, шөкәрбура, шәрбат, үзүм, әнчи, армуд тутмуш гызларла, милис нәфәрләријә долу иди вә кечәдән вағзалда мәнәзилгә ишләри көрдүкләри үчүн јухусузулудан көзләри гызармышлар о гөдәр дө чаван олмајан комсомол ишчиләри, ашағы вәзифәли партија ишчиләри чаңфәшанлыгла ора-бура гачырды, Л. И. Брежнев жолдашы кәтирәчөк гатар исе кәлмәк билмирди.

Һава сојуг вә күлөкли олдуғу үчүн, ағ көјнәкли пионерләр вә октябрјатлар, һәмәк милли кејимли гызлар елә үшүјүрдүләр ки, дишләри дишләринә дөјирди вә төлөбә Мурад Илдырымлы бу һәһәк изаһнаһ арасында, әлиндә тутдуғу о транспарантын көчәләтиндән өзүңүр микроб кичиклији вә һечлији ичиндә һисс едә-едә о милли кејимли вә үшүјөн гызларла бахырды. О узга дағларын гојундан кәлиб һәлә лап тәзәчә кәлиб Бакынын о дөмирјолу вағзалына дүшүшү бу чаван адам о јарашыгы гызларын гаршысында, елә бил ки, өзүңү кунәһкәр һесаб едирди вә гызларын о јүңкүл ипәк талтарда еләчә үшүм-үшүм үшүмәкләри төлөбәнин мәнлијинә тохурду, ону сәбәләшдирди.

Вағзалын әтрафындакы һүндүр биналарын ејванларындан, диварларындан, төлөбәләрини, шакирдләрини, комсомол ишчиләринин әлләриндә тутдуғу транспарантлардан бахан Л. И. Брежневин шәкилләри о дәм елә бил ки, сәбирсизликлә гатарын кәлиб чыхмағыны көзәјирди вә Мурад Илдырымлынын көзләри һәрдән бир рәһбәрин галын ашларына саташанда, она елә көлирди ки, һәгигәт ичиндә, јәни ади инсанлар арасында, ади һәјатда дејил вә бүтүн бу шәкилләри, ири һәрфләрлә гырмызы чит парчаларын үстүнә јазылмыш бу шуарлары — «Догма Совет Иттифагы Коммунист Партијасына ешг олсун.», «Вәтәнимизин халгларынын сарсылмаз достлуғу вар олсун.», «Јер үзүндә сүлһ һәмә, совет адамларынын рифаһы һәмә јорулмаз баштуғун фәалијјәти үчүн Леонид Илич Брежнев миннәтдарыг.», «Гәһәтләшмиш мисилсиз наилијјәтләримиз партијанын Мәркәзи Комитәсинин, онун Сижаси Бүросунун динамики вә мөгәдәйлү тәшкилатчылыгы вә сижаси ишинин, Сов. ИКП МК-нын Баш кәтиби, ССРИ Али Совети Рәјасәт Һәјәтинин сәдри, Ленин рәһбәрлик принципләринин вә әсл социалист демократијасынын чарчысы, сүлһ үзүндә јорулмаз чүбариз, әәиз Леонид Илич Брежневин јорулмаз нәзәри вә әмәли фәалијјәтинин нәтиҗәсидир!» — Бакынын рајкомлары чәкдириб јаздырмајыб, бу гәдәр адамы вағзалда рајкомлар јығмајыб, бүтүн бунлары тарих өзү едиб вә тарих өзүңүн һансы бир мәрһәләсинә лентә алып.

Төлөбә Мурад Илдырымлынын әлиндәки транспарантта јазылмышды: «Әәиз Леонид Илич! Бизим хошбәхтлијимиз үчүн, әсл ата-баба гәјрыныза көрә Азербайжан төлөбәләри сизә дәрин тәшәккүр вә миннәтдарлығыны билдирди!» вә дөгийләр өдүкчә, саатлар бир-биринин әвәз етдикчә бу транспарантын ағырлыгы даһа да артырды; комсомол фәаллары, ашағы вәзифәли партија ишчиләри јенә ора-бура тәһсилалар да, әввәлки чаңфәшанлыглары һисс олунмуруду.

Бу вахт гәриб бир көрүш баш верди: төлөбә, адамлары аралаја-аралаја јанындан өтән кәндчисе милиционер Әскәрлә үз-үзә кәлди. Милиционер Әскәр өјинә ади вәтәндәш палтары кејмишди вә төлөбәнин көрөн кими, гашларыны дарты ајаг сахлады: «— Бајрамын чүбарак олсун!» Төлөбә әввәлчә баша дүшмәди: «— Һансы бајрам?» «Тәтәр јаны һансы бајрам, ә? Бу бојда зырылтыны көрүрсән? Бизә

дә граждандски палтар кејиндирибләр ки, көз-гулаг олаг, рөһбәр әхрјанат еләјәк!..» Милиционер Әскәр Мурад Илдырымлынын ала мөктәбә гәбул олунмагындан хәбәрдар имиш, сифәтини төләбәнин сифәтинә аз гала битишдириб: «— Бә дејирдин нәнәмин пулу јохду ә? — деди. — Пулу јохујду, бә нәтәр олду кәлдин кирдин инстута?» — вә милиционер Әскәр тәна илә башыны булаја-булаја узатлашып издиһамын ичиндә јох олду.

Күнорта Л. И. Брежнев јолдашы кәтирән гатар нәһәјәт ки, кәлиб чыхды; гатар кәлиб чыхды, амма көрүнүр, әввәлчәдән планлашдырылмыш јердә дајанмады, Л. И. Брежневин вагону бир аз ирәлдә галды. Рөһбәри гаршыламага кәлмиш ресми адамлар, әлләриндә көзәл нәмәтләр тутмуш милли кәјимли гызлар, халг чалгы алачлариндән ибарәт бөјүк нәфәсли оркестрин үзвләри Л. И. Брежневин вагонуна тәрәф гачышды, ара гарышды вә һәмин јердән узагда дајанмыш төләбә Мурад Илдырымлы һөјәчанланмыш издиһамын арасындан Л. И. Брежневи дө, К. У. Черненкоу да, онларла кәлмиш башта адамлары да көрә билмәдә вә һәмин дәм төләбәјә елә кәлирди ки, вағзала топлашмыш адамларын чүрбөчүр рәнкли палтарлар кәјимәтинә гыгырмызы транспарантлар, шүарлар бахмајараг, сәси зилә галдымыш гара зурнанын мүшәјәти илә һәрәкәтә кәлмиш кәлкәләрдән ибарәт бир мултфилмә бахыр. Вағзалдакы бу чакнашма, бу һөјәчан Л. И. Брежневин дөрд тәрәфи дө бүрүмүш, гатар кәләндән сонра, бирдәнбирә јүз дәфә артмыш шәкилләринә исә сирајәт етмәмишди, бирдәнбирә о шәкилләрдә галын гашларыннын алтындан тәмкинлә Бақы дәмјирәтәлу вағзалында баш верән бу тарихи һадисәјә бахырды. Төләбә Мурад Илдырымлыја елә кәлирди ки, елә бил, рөһбәрләр доғрудан да ади инсанлар дејил, јәни онлар ади инсанлар кими, чөрәк жемир, су ичмјир, туаләт кетмирләр...

Ики күндән сонра, 1978-чи ил сентјабрын 22-дә исә төләбә Мурад Илдырымлы Л. И. Брежневин сағ әлини көрдү. Һәмин күн төләбәләри сүбә тәздән университетин бинасынын габагында Коммунист күчәсинин һәр ики тәрәфи бојунча сәкијә топламышдылар, јәнә әлләринә Сов. ИКП МК Сјјаси Вүросунун үзвләринин, үзвлүјә намыздәләрин шәкилләрини, транспарантлар, шүарлар вермишдиләр. Л. И. Брежнев бурадан кечиб В. И. Ленин адына сарајда Бақы шөһәринә Вәтәнин јүксөк мұкафатынын тәғдим олунмасы мүнәсибәтилә партија, совет тәшкјлатларынын, әмәк коллективләринин, гошун һиссәләринин нүмәјәндәләри илә бирликдә Бақы Шөһәр Партија Комитәсинин вә Шөһәр Халг Депутатлары Советинин тәнтәнәли ичласына кедәчәкди. Төләбәләрә тапшырылмышды ки, рөһбәр күчәдән кечәндә ону уча сәслә, никбинчәсинә алгышласынар, һәрәјә ајры-ајры алгышлар эзбәләтмишдиләр вә онда иш белә кәтирмишди ки, Мурад Илдырымлы лап сәкиннә кәпарында дајанмышды, ондан ирәлидә һеч ким јох иди. Төләбәләрдән ким өзүнү даһа чох никбин кестәрә билсәјди, рөһбәри үрәкдән вә вәчлә алгышласајды, онун иши бир о гәдәр јакшы ола биләрди, јәни, мисал үчүн, һәмин чаваны факултә [һәтта университет] комсомол бүросунун үзү сечә биләрдиләр [јәни ректорлуға, јакхуд партија комитәсинә чагырыб комсомол бүросунун үзү тәјин едә биләрдиләр!], бу да о дејән сөз иди ки, кәләчәкдә тәјинатны Бақыја ала биләрди, комсомол ишине кечәрди, сонра партија ишине кечәрди... Вә кәләчәкдә дә ишләри дүзәләрди, тәк өзүнүн јох, бүтүн гоһум-әграбасынын!

Күчәнин јухары башында алгыш сәдалары гоңду вә төләбә Мурад Илдырымлы баша дүшүди ки, о күләкли һавада Коммунист күчәсиндә еләчә ајаг үстә дајанмагларына даһа аз галыб, Л. И. Брежнев јолдашы кәлир вә доғрудан да, елә о дағиғә гара машиналар бир-биринин ардынча төләбәнин бурнуун габагындан өтүб кечди. Һәмин машынардан ән ирисинин вә јарашыглысынын [мөһтәшәм бир машын!]

кәлиндә Л. И. Брежнев отурмушду, сағ әлини машынын пәнчәрәсиндә чөлә чыхарыб ону алгышламага топлашмыш Бақы зәһмәткеш-ләрини [јәни төләбәләри, формаларыны дәјишиб ади вәтәндаш палтасын кәјимш һәрби мөктәб динләјичиләрини вә милли нәфәрләрини, комсомол ишчиләрини, ашағы вәзифәли партија ишчиләрини — рај-ләри тәләтчиматчыларыны, шөбә мүдирләрини...] саламлајырды вә төләбә Мурад Илдырымлы о дәм рөһбәрин өзүнү көрмәјә мачал тапмады, һәмиз әлини көрдү.

Рөһбәрин әли ади инсан әли иди, ади инсанларда олдуғу кими, һәр бармағы вар иди, бармагларынын дырнағы вар иди, бир аз өт-ләр иди, амма әти бошалмышды, өзү дө дејәсән күнүн алтында бир сәтәрәл гаралмышды, тамам чылпаг, түксүз иди — һәр һалда, о сентјабр һәмиз төләбә Мурад Илдырымлы бир анын әрзиндә о әли о чүрә отурмушду вә арадан кечән бу гәдәр мүддәтә бахмајараг, рөһбәрин һәрдәнбир төләбәнин көзләринин габагында дајанырды вә дүнән кәчә — јазыг Хәдичә арвадын һөјәтынин сон кечәси дө елә олду.

Төләбә јухуја кетмәк истәјирди вә о әл гаранлыг ичиндә јаваш-јаваш узатлашырды, амма бирдәнбирә гыгырмызы бир транспарант-јаныш јапшыштыб тәзәдән көзләринин габагына кәлирди вә һәр дәфә дө гыгырмызы транспарантларда ири һәрфләрлә әлдә едилмиш шохбәт һәјәт һаггында чүрбөчүр шүарлар јазылырды вә төләбә нә гәдәр еләрдисдә дө, јериндә нә гәдәр о тәрәф-бу тәрәфә чөнүрдүсә дө, рөһбәрин әли о гырымзы транспарантларла бирликдә бу чаван адамын кечә арысы елә бил ки, һов чәкмиш бәјини динч бурахырды. Белә анларда төләбә јер үзүндәки бүтүн инсанларә нифрәт едирди.

Гур'ан «Ниса сүрәси»ндә дејирди: «Еј инсанлар! Әкәр О истәрәси апарар, башгаларыны кәтирәр. Аллаһ буна гадирди».

Јәни Аллаһ истәрәсә, лазым биләрсә, буна бир сәбәб оларса, инсанлар мөһв едәр, даһа доғрусә, јашајышы дәјишәр, инсан өзәзинә баш-ла бир мөхлуғат јарадар вә о кечәләр ки, төләбә јериндә узаныб дүн-дүн буз сојулғуғуну һисс едирди, о заман бу чаван адамын ичиндән әли бир еһтирас баш галдырды: бүтүн инсанлар јох олајды, бәшә-ләјәтин бүтүн тарихи позулајды вә јер үзүндә јени бир мөхлуғат јаша-најды...

Вәзән төләбә Мурад Илдырымлы өз өзүнә нифрәт едирди ки, ин-санлар бу гәдәр ким бәсләмәк олмәз, сән өзүн бир һеч олдуғун үчүн, инсанлары да даргыб өзүнлә һечлијә апармаг истәјирсән. Сән өзүн дәјиг олмадығын һалда чох истәјирсән, чох умурсан, буна көрә дө бәшә ичиндә јашајырсан, елә Гур'анын һәмин сүрәсиндә белә бир ајә дө дејир: «Әкәр сиз шүкр едән вә иман кәтирән оларсынызса, сизә эзәб вер-мәк Аллаһын нәјинә лазымдыр? Аллаһ шүкрә гиймәт верән вә һәр шеји өләндир.»

Һәмин апрел кечәси [јәни дүнән!] төләбә Мурад Илдырымлы көјүмтүл адјалы [бах, бу көјүмтүл адјалы!] үстүндән бир кәнара атды вә галгыб јериндә отурду. Һәјәтдәки крантын дамчыламагы ајдын-лашдылирди, амма о дамчы сәсијлә бәрәбәр, нәсә гејри-ади бир сәс дө шидилдириди вә төләбә рөһбәрин әлинин тәғибиндән һәлә әмәлли-баш-шы туртара билмәмиш, бир мүддәт о гејри-ади сәсә гулаг асды вә бир-бирә дәрк еләди ки, бу сәс — хырылтыдыр вә хырылтыг Хәдичә арвадын отагындан кәлир, һәтта төләбәнин түкләри үрәшди, чүнки һәр анылыг она елә кәлди ки, Хәдичә арвады боғурлар вә Хәдичә арва-ды боған... рөһбәрин һәмин әлидир...

Сонра тамам ајылды вә јериндән диск атылды, нәфәсин дәрмәдән атылгәлә гулаг асды: хырылтыг каһ кәлирди, каһ да шиддәтләнир-ди вә төләбә... горхду; өз отагынын гапысыны итәләјиб ачды, бир мүддәт дө гулаг асды, сәкитлик ичиндә о хырылтыгә бәрәбәр, өз рәјинин дө дәјүнтүсүнү ешитди, сонра гаранлыгдә Хосров мүәлли-мин гапысына тәрәф бахды, бармагларынын учунда еһтијатла аддым-

лаја-аддымлаја — эле бил, кимесе жүхудан ојатмага горхурду — Хосров мўаллимн гапысынын габагына келди.

Гапынын дејүлмәжилә Хосров мўаллимн һөвлнак: «— Кимди? — сорушмағы бир олду. Хосров мўаллимн ишығы яндырды, гапынын адыны вә тәләбә жалныз Хосров мўаллими ағ туман-көйнөкдә көрәндә сонра, өзүнүн әжинә шалвар кејмәдијини, назик, әјри вә түклү ғычалары чылпаг һалда, багалары узун кеј трусилик [бу кеј трусики ишданы һәлдә кәнддә китабханачы ишләдији вахтлар алмышды] кәлиб кишинин габагында дајандығыны баша дүшдү...

Хосров мўаллимн ирәлидә, тәләбә дә онун ардынча Хәдичә арвадын отагына кирдиләр, Хосров мўаллимн ишығы яндырды вә тәләбә Мурад Илдырымлы бу сәккиз ај мүддәтиндә биринчи дөфә Хәдичә арвады јатағында көрдү: јорғаны синәсинәчән үстүнә чәкмиш Хәдичә арвад бојуну јана бүкүб көзләрини ғырпмадан гапынын ашағысына тәрәф бахырды, һатта тәләбәјә елә кәлди ки, Хәдичә арвад Баланијазын кәстәрдији о сичан дешијинә бахыр; арвадын ағзындан ағ көпү ахыб богазына, ағ кечә көјнәјинин јахасына, хырда күл нахышлы балынчына төкүлмүшдү. О ағ кечә көјнәји, о хырда күл нахышлы балынч үзү о гәдәр тәмиз иди, о јатагда о гәдәр сәдәлик вә тәмизлик вар иди ки, тәләбә бирчә анын ичиндә бу арвадын хәсислијини дө ачкөзлүјүнү дә, икиүзлүлүјүнү дә јадыннан чыхарды, јатағын о тәмизлији о кечә јарысы Хәдичә арвадын өзүнүн тәмизлијиндән хәбәр верди...

Хәдичә арвад даһа хырылдамырды, Хосров мўаллим никели парылтыдан дүшмүш көһнә дәмир чарпајыја јахынлашыб диггәтлә есаһибсинә бахды, сонра арвадын көз гагаларынын бағлады, белә бир мөгәмда чох сакитчәсинә: «— Кедәк кејинәк...» — деди вә тәләбә Хосров мўаллимн бу сакитлијиндә дүнјанын һәр үзүнү көрмүш бир тәрүбә, даһа дүнјадан һеч нә уммајан бир әлачсызлыг дүјдү.

Елә ки, икиси дә кејинди, тәзәдән Хәдичә арвадын отагына кәлди [тәләбә чалышырды ки, јазыг Хәдичә арвадын агапаг донмуш сифәтинә бахмасын], Хосров мўаллимн јухарыдан ашағы диггәтлә тәләбә Мурад Илдырымлыја бахыб [бајаг да беләчә бир диггәтлә Хәдичә арвада бахмышды] бирдән-бирә күлүмсәди: «— Гапыны дејән дә мәнни јаман горхутдун...» — деди. Хосров мўаллимн о күлүмсәмајиндә Хәдичә арвадын агапаг кечә көјнәјини, хырда күл нахышлы балынчыны буламыш о көпүк кими әт үрпәшдирән бир шеј вар иди.

... Молла Әсәдулла Гур'аны бүкүб сәлиг илә гаршысына гојмушду вә көзләрини әлиндә чевирдији тәсбәһә дикиб бир сөз демирди сонра көзләрини тәсбәһдән чәкиб Баланијаза бахды вә һәмнин боғу сәсијлә:

— Ишләр чоһду дә дејирсән, Баланијаз?.. — сорушду.

Баланијаз да көзләрини һәјәтин кәнар-бучағындан чәкиб:

— Әһ, билирсән нә гәрдәди, молла әми?.. — деди. — Әл-әлбәт чоһ дур...

— Бир сөз ешитмишәм ахы, Баланијаз... Дејирләр ки, о көһнә дөјирман вар е, Хагани күчәсиндә, о дөјирман дај ишдијә билмир, нөшүн ки, дај күчү чатмыр бу бојда шөһәрин чөрәјини чатдурсун. Анча дејирләр ки, ону бағламаг олмас, сөкүб дағымтаг олмас, нөшүн ки, орда о гәдәр сичовул, сичан вар ки, бағласалар а, ја сөксәләр о дөјирмань, бүтүн шөһәри басар... Дүздү, әлә, бу хәбәр?

Молла Әсәдулла бу сөзләри чоһ чидди дејирди, амма бу сөзләрдән сонра Баланијаздан башга мөһәллә кишиләринин һамысынын сифәтинә јәнә бир тәбәссүм гонду вә һамы да һәмнин тәбәссүмлә Баланијаза бахды.

Баланијаз:

— Әләди... — деди. — Әл-әлбәт әләди! Бу сичовул-сичан ки, вар бунарнан мүбаризә апармаг, вәјна еләмәк чоһ ағыр бир мәсәләдир.

Орда, о дөјирманда елә сичовулар вар ки, пишикләр горхурлар оннардан, көрөндә гачыб кизләнирләр.

Молла Әсәдулла:

— Пај атонан! Алә, сән өзүндән муғажат ол!.. — деди, јәнә көзләрини әлиндә чевирдији тәсбәһә дики вә жалныз бундан сонра, молла-арвад да сифәтиндән јүнкүл бир тәбәссүм кечди.

Баланијаз исә ејни чиддилликлә, һәтта бир балача ловғалыгла:

— Мәннән архејин олкөнә! — деди.

Тәләбә Мурад Илдырымлы Баланијаза бахырды: Баланијаз, әл-бәтте, «Әзизимин чәфасы» романыны охумамышды вә һеч вахт да охумајачағды, амма Баланијаз әсиндә хошбәхт адам иди, чүнки ону о романы охумага еһтијачы јох иди, јә'ни өмрүнү сичанларла мүбаризәјә һәср етмиш бу адам о романы охуја билмәмәјинин эзабыны чәкмирди... Баланијаз Хәдичә арвада охшамырды, амма о дөгигәләрдә Баланијазда ејнилә анасынын јатағындакы о хырда күл нахышлы балынчыны, о ағ кечә көјнәјинин сәдәлији вә тәмизлији вар иди вә елә бунын өзүндә дә Сичан Баланијаз тәләбә Мурад Илдырымлыдан артыг бир мөхлуг иди — һәр һалда, о апрел күнү, о һәјәтдә, о мөһәллә кишиләринин арасында тәләбә белә һисс едирди.

Гәбирстанлыга кәдәнләр исә белә бир пис хәбәрлә кери гајыттылар ки, Түлкү Кәлди Гәбирстанлыгында јер јохду вә јазыг Хәдичә арвады орада дөһи етмәк мүмкүн олмајачаг.

Молла Әсәдулла:

— Мән сүзә дедим дә!.. — деди. — Оннардан јер алмаг олар?.

Бу хәбәр кәдиб мөһәллә арвадларына да чатды вә Хәдичә арвадын әзинә топлашмыш арвадлар тәзәдән көврәлиб ағламага башладылар. Кишиләрин сифәтиндә бајаткы о тәбәссүмдән әсәр-әләмәт галмамышы:

— Алә, белә дә иш олар? Өлүмүзү басдырмага јер тапмырыг...

— Нејнијәк? Апарыб гоча арвады чөлдә басдыраг?

— Алә, ону тәзә гәбирстанлыга апарсаг а, о чөлүн дүзүнә, билирсән руһу нечә гарғыш еләјәчәк бизә?!

— Алә, белә дә харабахана олар? Дүнјада һансы өлкәдә адам јер тапмыр ки, дәдә-баба гәбирстанлыгында өлүсүнү басдырсын?

— Алә, белә дә һөкүмәт олар?

Бу вахт чөрәкчи Агабаланын арвады јазыг Хәдичә арвадын евинин пәнчәрсиндән һәјәтә бојланды вә белә бир мөгәмда абыр-һәјаны арваддан чыхарыб оғлуна тәрәф ғышығрды:

— Алә, киши дејүлсүз сүз? Бу арвада нөш јер тапмырсуз орда?!

Чөрәкчи Агабаланын әскәрликдән гајытмыш оғлу бу гәдәр кишинин ичиндә анасынын о чүрә ғышырмағындан вә бу чүрә сөзләр дөһәјиндән даһа артыг пәрт олду вә көзләријлә гәзәб ғығылчымы саһа-саһа:

— Сән өләсән! — деди. — Кәдиб сохасан бычағы ордакиләрин чиләрәинә...

Молла Әсәдулла чөрәкчи Агабаланын оғлуна бахды:

— Алә, — деди. — сән оннарны чиләринә бычаг соха биләрсән?

— Нөш сохмурам? Јап башдарына да кәсәрәм!

Молла Әсәдулла сағ әли илә тәсбәһ чевирә-чевирә сол әлини һавала јелләди:

— Ај-һај... Оннарнан бу бојда Совет һөкүмәти бачармыр.

— Нөш бачармыр? Истәсә, бачарар.

— Вәс нөш истәмир, әлә? Истәсин дә!..

Чөрәкчи Агабаланын оғлу һирәлә јериндән галхды, амма Молла Әсәдулла һәмишәки тәмкиннә јарашмајан бир сәртликлә:

— Отур! — деди вә дәрһал да сәси мүләјимләшди. — Отур, бала,

Отур... Сән оннары танымырсан... Оннарнан һәрбә-зорба данышмаг олмас, нә аллаһ таныјырлар, нә дә һөкүмәт... Ја көрәк маја гојасан,

ја да көрөк адамун олсун... Жа да ки... — Молла Әсәдулла көзлөрүнүн бир-бир мөһөллө кишилеринин сифетиндө көздириб Хосров мүәллимдө сахлады. — Жа да ки, бир аз белә савадды-задды данышасан оннар нан...

— Савадды адам сән!

— Јох е-е-е... Орда мәним ағзыма бахан кимди? Алә, оннарды мүсөлманчылыг-зад галыб бекәм? Јенә һеч олмаса танымадыгларды адам олсун, русча-задча да ки, данышан олсун... Мәтбуатдан-заддан бир аз көрүрсән ки, чөкинирләр...

Молла Әсәдулланын бу сөзлөриндән сонра, мөһөллө кишилеринин һамысы башларыны чевириб Хосров мүәллиме бахды, чүнки һамы билирди ки, бу узун, арыг вә гарадинмөз адам әввәлләр мүәллимликни едиб, рус дилиндән дәрәс дејиб вә индинин өзүндә дә һөмишә гәзәт оху-јур. Тәкчә Баланияз Хосров мүәллиме бахмырды, көзлөријә һәјәтин күнч-бучағыны ахтарырды. Хосров мүәллимин мөһөллө кишилеринин бахышлары алтында өзүнү, елә бил ки, даһа артыг наголај һисс етди вә о да өз нөвбәсиндә төләбәјә бахды. Молла Әсәдулла Хосров мүәллимин бу бахышыны тутду вә төләбә Мурад Илдырымлыја мүрачәһәлә:

— О арвад сәнүн хәтрүвү әлә чоһ истәјирди ки!.. — деди, сонра ачыг-ашкар бир һирслә Баланиязә бахды.

Баланияз төләсиб Молла Әсәдулланын сөзлөрини тәсдиг етди:

— Вәли!.. Әл-әлбәт белә иди!..

Молла Әсәдулла:

— Көрүрсән? — деди. — О арвад, аллаһ она рәһмәт еләсүн, сәнүн хәтрүвү буннан... — Молла Әсәдулла әли илә Сичан Баланиязә ишарә етди. — буннан... аз истәмирди...

Сичан Баланияз јенә дә көзлөри илә һәјәтин күнч-бучағыны ахтарырды, ејни заманда башыны төрпәдә-төрпәдә Молла Әсәдулланын да о сөзлөрини тәсдиг едирди:

— Әл-әлбәт!.. Әл-әлбәт!..

Бирдән-бирә о јазыг Хәдичә арвадын тум кисәси төләбәнин јадына дүшдү вә төләбә фикирләшди ки, јәгин бир нечә күндән сонра Баланияз о кисәдәки туму апарыб евдә ушагларына верчәк вә ушаглар да о туму ләззәтлә чыртлајачаглар, һеч нәнәләрини јадларына да салмајачаглар. О тум кисәси дә, о балача тахта көтил дә, Хәдичә арвадын өзү дә јалныз бу һәјәтин, бу гапы-бачанын јадына галачаг вә бир вахт кәләчәк ки, булдозерләр бүтүн бу мөһөлләни дә сөкүб-дагыдачаг...

Молла Әсәдулла тәздән үзүнү чөрәкчи Агабаланын оғлуна тутду:

— Сән отур... — деди. — Гој буннар кетсин. Аллаһ көримди...

Вә һәмнин апрел күнү төләбә Мурад Илдырымлы илә Хосров мүәллимин Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгына кетдиләр ки, јазыг Хәдичә арвады орада дәһн еләмәкдән өтрү јер алсынлар.

ӘБДҮЛ ГАФАРЗАДӘ

Әбдүл Гафарзадәнин чарпајысы јатаг отағынын күчә пәнчәрәси илә үзбәү иди вә о, адәти үзрә, сүбһ тәздән јухудан дуранда илк нөвбәдә бајырын ишығыны көрүрдү, даһа доғрусу, бајырын рөнкиннә көрүрдү вә һәмнин рәнк чоһ заман бу адамын бүтүн күнүнүн рөнкиннә чевирилди; чарпајыда көзүнү ачыб бајырын рөнкиннә туттун көрүрдү вә елә олурду ки, һәмнин күнүнү башдан-баша гајыгларын ичиндә кечирилди, мәнфи эмосиялар бир-бирини өвәз едирди, бирчә дәнә дә олсун, үрәк ачан бир шеј олмурду ки, үрәји ачылсын, үзү күлсүн. Буну бәлкә дә өзүнә төлгин етмишди, билмирди, амма һәр һалда, бу белә иди, һәтта гыш заманы сүбһ тәздән һәлә һава гаранлыг оlanda да онун үчүн о гаранлыгын туттуну — үрәк сыханы вә ајдыны — үрәк ачаны вар иди.

Ушаг бу дунјадан көчәндән сонра дүз алты ил иди ки, Гарәтел рөнкиннә әријә бир чарпајыда, һәтта Әбдүл Гафарзадә илә бир отаг-да да јатмырды вә бүтүн бу алты илдә кечеләр Гарәтел нә чөкирди, буну бир аллаһ билирди, бир дә ки, Әбдүл Гафарзадә көрүрдү, һисс билирди вә белә вахтлар Әбдүл Гафарзадә өзү өз көмәксизлијиндән, дунјанын беләчә әлачсыз ишләриндән о гәдәр сарсылыб, бәдбинләшкән иди ки, доғрусу, һеч јашамаг истәмирди, бүтүн һәјәти, бүтүн әзаб-кәһријәти она јашајышын өзү кими мәнәнасыз көрүндү.

Әбдүл Гафарзадә һәр күн кечә јеринә кириб јухуја кетмәздән һәмвәл, ичиндән бир философ баш галдырырды, дунјаја бахырды, дунјанын бүтүн мәнәнасызлыгынә көрүрдү. « — Јат, дејирди. — башыны јәрмә. Сәннин кими милјард-милјард инсанлар кәлиб бу дунјаја, милјард-милјард да инсанлар көчүб. Сән нә биринчи, нә дә сонунчусан... Јат!», амма јата билмирди вә чоһ заман һәмнин кечә философу ачырды сәндягы, төкүрдү ламбыгы; бәзән Әбдүл Гафарзадәјә елә кәлирди ки, һамамдады вә о философ да ону сојундурур, бир-биринин үстүндән кейдији палтарлары бир-биринин үстүндән дә онун әјиндән чыхарыр, һамам сојундуруб чыпаг еләјир. О кечә философу әмәлләрә гижмәт верирди, сөзләрә, һәрәкәтләрә гижмәт верирди, сонра јаваш-јаваш мүр-ху ичиндә әријиб јох олурду, сонра да пәнчәрәдән көрүнән рәнкдә бир сәһәр ачылырды, күн башлајырды вә һәмнин философу унудулурду, јаддан чыхырды, бир дә кечә јатмаг үчүн јеринә кирәндә гајыдыб кәлирди; сәһәр илә кечә арасындакы өмүр исә һөмишәки мүнвалла давам едирди.

Һәмнин апрел күнү сүбһ тәздән көзлөрини ачанда Әбдүл Гафарзадә гышдан сонра илк дөфә күнәшин истисини һисс етди вә пәнчәрәнин шүсәсиндән сүзүлүб кәлән вә лап күчлә дүјулан о күнәш истисини бүтүн ичинә инчә, хәфиф бир һәрәрәт кәтирди; о һәрәрәтин һәмнин аңчәлијиндә, хәфифлијиндә, елә бил ки, бир ушаг төбәссүмү вар иди вә Әбдүл Гафарзадәјә елә кәлди ки, елә бил, бүтүн ичини, бүтүн бәдән үзвләрини төртәмиз јујублар, һамам төмизлик, паклыг вә сағламлыг ичиндәди, елә төмизди ки, шүшә кими, бу төрәфдән бахсан о бири төрәф көрүнөчәк, голларыны кениш ачыб синәсини габартды, чижәр олусу нәфәс алды, елә бил, дунјада һеч бир дәрәд-сәр јох иди, гајыг јох иди, сонра көзлөрини гыјыб јенә дә бајырын о төмиз, о илыг ишыгына бахмаг истәди, амма бу дөфә бирдән-бирә идарәдәки кабинети јадына дүшдү вә о кабинетин пәнчәрәләриндән көрүнән гәбир дашлары көзүнүн гәбагына кәлди вә таныш бир сарсынчы илә Әбдүл Гафарзадәнин бүтүн варлыгы үшүдү; о хәфиф һәрәрәт чиркаб ичиндә боғулуб јох олду.

Әбдүл Гафарзадә өзү дә билирди ки, дунјанын ән гәмли, кәдәрли јериндә ишләјир: нечә илләр иди ки, Гәбиристанлыг Идарәсинин мудири иди. Һәмнин Гәбиристанлыга чамаат арасында Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгы дејирдиләр вә Әбдүл Гафарзадә һәмнишә фикирләшди ки, чамаат бу гәбиристанлыга нијә белә бир ад гојуб? Гәбиристанлыг Сулу Дәрә дејилән јерин јухарысындакы дикдирдә иди. Дејирдиләр ки, куја гәдим гәбиристанлыгдыр, амма Әбдүл Гафарзадә бурада бир дәнә дә олсун гәдим гәбир дашы тапмамышды. Ән гәдим гәбир 1913-чү илдә рәһмәтә кетмиш Мәшәди Мирзә Мир Абдулла Мәшәди Мир Мөммәдхүсәји оғлунун гәбри иди, аллаһ о кишијә рәһмәт еләсин, Асјәсан бу Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгында дәһн олунмуш илк шәхс дә елә о рәһмәтлик имиш. Әлбәттә, бәлкә ондан да өвәл дәһн едилмиш шәхсләр олуб, гәбирләри итиб-батыб, чүнки әслиндә мүсөлман дининә көрә, гәбир көрәк итиб јох олсун, торпага гарышсын. Индики кими дејил ки, кими пулу вар, өлүсүнүн гәбринин үстүнү төмтәрәгла көтүрдүр, һәјкәл дә гојдурур. Амма һәјкәлә лајиг адам олуб? Вахыб көрәчәксән ки, јох... Гәдимда пиранә бир адам олурду, алим олурду. Шејх Низами кими, чамаат мәгбәрә тикирди, пира чевирди о аличәнаб шәхсин гәбрини. Амма инди о адамын гәбри башдан-баша мәр-

мәр ичиндәди ки, рајком катиби олуб, дүкан мүдирди олуб, ја гөссә олуб, һәр ким олубса, пулл олуб; бөхтләри дә онда кәтириб ки, һаг дүнјасына көчәндән сонра пулларына јијә дуранларын гејрәти чагыб һеч олмаса о рәһмәтликләрә бир абида гејублар. Әбдүл Гафарзадә нә рајком катибинин, нә дүкан мүдиринин, нә дә гөссәби әлејһинин иди, бу һаһаг дүнјада һәрә өзүнә бир күн газанмалы иди, рајком катиби дә, дүкан мүдирди дә, гөссәб да инсан иди вә ушағларын до ландырмалы иди, амма Әбдүл Гафарзадә буну дахилән гејүл елә билә мирди ки, бүтүн һөјәтында мисал үчүн бир дәнә дә китаб охумајад бир гөссәб гәбринин үстүндәки һејкәлдә әлиндә китаб хәјала далыб. Гөрсән һачанса Әбдүл Гафарзадәнин дә гәбринин үстүндә бир шеј олачагды? Ушағ галсајды, әлбәттә, оларды. Ја да ки, Гарател әввәлки Гарател олајды, онда, һә. Өмәр гәбир дашы дүзәлтдирәнди? Јенә Севил сағ олсун...

Әбдүл Гафарзадә һәмишә чалышырды ки, бу фикри башындан тез чыхарсын; бу фикри, әлбәттә, адамы әсәбиләшдирди, һәтта бә'зән сарсыдырды, амма әслиндә нә мәнәсы вар иди? О рәһмәтлик Мәшәди Мирзә Мир Абдулла Мәшәди Мир Мәммәдһүсејн оғлу ки, 1913-чү илдә дүнјаны төрк етмишди вә инди онун үчүн нә фәрги вар ки, гәбринин үстүндә јазылы даш галыб? О рәһмәтлийин инди сүмүкләри дә чүрүјүб... Дүздүр, бу фикирдә тәзә бир шеј јохду, мө'лум мәсәләдир, амма һәгигәт нәдир? Бир шеј ки, мө'лум мәсәләдир, дәмәли, һәгигәтдир дә.

Әбдүл Гафарзадәнин бейни ити ишләјирди вә һәркаһ инсанлар ики јерә ајрылырдыларса — үрәклә јашајан адамлар вә бейнилә јашајан адамлар — Әбдүл Гафарзадә даһа артығ дәрәчәдә бейнилә јашајан бир адам иди вә белә бәдбин мөгәмләрда да бейин сөвг-тәбии онун көмәјинә чагырды.

О рәһмәтлик Мәшәди Мирзә Мир Абдулла Мәшәди Мир Мәммәдһүсејн оғлунун сүмүкләри чүрүсә дә, чүрүмәсә дә, бүтүн бунларын мө'насы олса да, олмаса да, һәр һалда гәбристанлығларын тарихи ләјгичнә әјрәнилмәлидир. Әбдүл Гафарзадә бу барәдә јухары тәшкиләтләра, һәтта Елмлар Академијасына да мәктуб јазмышды. Дүздүр, ајры-ајры тарихи гәбир дашлары, хүсусән мөгбөрәләр тә'мир олунурду, Мәдәнијәт Назиријә бә'зи гәбристанлығларда бәрпачылык ишләри апарырды, амма гәбристанлығларын тарихи бир комплекск шәклиндә әјрәнилмирди. Археолоғлар гәдим гәбристанлығлар ашкар еләјирдиләр, газынты ишләри апарырдылар, амма Әбдүл Гафарзадә инди дә истифадә олунан шәһәр гәбристанлығларын нәзәр-дә тутурду, бу гәбристанлығларын тарихи әјрәнилмәли иди. Гәрибә иди, о килсәләр ки, инди арган мусигиси үчүн ујғунлашдырылмышды, јахүд о мәсчидләр ки, мисал үчүн, ајаггабы фабрикнә чеврилмишди, чамаат үчүн даһа әзиз олурду [чамаат күчөдән кечәндә бахырды, башыны булајырды, һиддәтләнирди, аталарынын, бабаларынын хатирәләрини данышырды, әдаләтсизликдән, һөрмәтсизликдән дејирди...], һәнки ишләјән, фәалијәт көстөрән килсә, ја мәсчид. Гәбристанлығ да о чүр.

Јахшы ки, инди јазы-позу ишләри апарылып, дәфи олуналарын кағыз-куғузу архивләрә көндәрилди, амма архивләр дә бир күндәди ки, кәл көрсән вә Әбдүл Гафарзадә [јериндән галхыб әл-үзүнү јумушду] һәмин јаз сәһәри гонаг отағындакы диванда узанмыш Гарателин ајағларын овушдура-овушдура бу барәдә фикирләширди.

Гарател:

— Лазым дејил, Әбдүл, кет ишә, кечикөрсән. — дејирди, Әбдүл Гафарзадә исә Гарателин сөзләринә фикир вермирди, евин ичиндә кејдији киши чорабларынын [Әбдүлүн чорабларынын] үстүндән арвадыннын ајағларын овушдурурду.

Бу күн Рајон Ичраијә Комитәсинин сәдри Фәрид Казымлы Ком-

итинал Тәсәрруфаты Идарәси ишчиләринин јарым иллик планларын әринә јетрилмәсинин вәзијәтинә һәср олунмуш мүшавирәсини чадырмамышды. Мүшавирә сәһәр саат 10-да башлајачагды, Рајон Парти Комитәсинин биринчи катиби М. П. Гәрибли дә мүшавирәнин ишин-иштирак едәчәкди [буну дүнән Фәрид Казымлы өзү зәнк еләјиб Әбдүл Гафарзадәгә хәбәр вермишди] вә Әбдүл Гафарзадә истәјирди ки, әввәлчә ишә кеңиб баш чәксин, сонра мүшавирәгә кетсин; амма күнбү тәздән ки, көзүнү ачыб о кәзәл апрел күнәшинин һәрәртини һисс етди, сонра исә бирдән-бирә гәбир дашлары кәлиб дурду кәзләринин габағында, бундан сонра ганыгаралығ лап елә сәһәрдән башлады. Гарател өзүнү пис һисс едәндә буну әриндән киләртмәк истәјирди, амма Әбдүл Гафарзадәнин көзүндән һеч нә јайынмырды вә о дәр-дәл баша душурду ки, арвадын һалы јенә дә харабды. Бу сәһәр дә гәбристанлығ көрүмүндән сонра елә бил әввәлчәдән нәсә һисс евәл, мөтбәхә кечиб һәмишәки кими чајнији газын үстүнә гојмаздан әввәл, кеңиб Гарателә баш чәкди.

Гарател кејини гонаг отағындакы диванда узанмышды, рәнки јенә дә арапағ агармышды, бәдәни буз кими сојумушду, үшүм-үшүм түшүрду вә Әбдүл Гафарзадә јенә дә һәр шеји [һәтта мүшавирәни дә] аддан чыхарыб арвадын овуштурду, чај дәмләјиб ичиртди, Гарателин е'тиразларына бахмајарағ Севилә зәнк еләјиб чагырды вә инди дә ишти чорабларынын үстүндән арвадыннын ајағларын охалаја-охалаја Севили көзләјирди ки, сонра евдән чыхсын.

Севил Әбдүл вә Гарател Гафарзадәләрин кичик гызы иди, даһа дәрүсә, јекәнә өвлады иди, јәни инди јекәнә өвлады иди, чүнки бәјүк ушағлары оғлан иди, Севилдән ики јаш бәјүк иди, Ордухан, ыты ил бундан әввәл үччә күнүн ичиндә һејиф олуб кетмишди...

Бир һәфтә бундан әввәл Севилин ијирми сәккиз јашы тамам олду вә Әбдүл Гафарзадә бу мүнәсибәтлә гызына «Газ-24» автомобили лағшылады. Бундан әввәл онлара «Жигули» алмышды, амма Өмәр шәһәрдә машын сүрәндә өзүнү итирирди, о «Жигулини» дә үч-дөрд гәфә вурмушду. Өмәр пианочу иди вә Әбдүл Гафарзадә һәмин апрел сәһәри Гарателин ајағларын овушдура-овушдура Өмәрин назик, узун бармағларын кәзләринин габағына кәтирди, күлүмсәди, чүнки онун лошунна кәлирди ки, гызынын әринин беләчә зәриф вә јарашығлы бармағлары вар. Инди «Жигули» олмушду Өмәрин шәхсән өзүнүн машыны, «Газ-24» ү исә Севил сүрүрду, чүнки Севил Өмәрдән даһа дигтәтли, даһа чәлд иди, сојуганлы иди.

Севил кечикирди. Әбдүл Гафарзадә Севилкилә Бакынын, демәк чыар ки, мәркәзиндә, кениш ејванлары дөнизә бахан беш отағлы кооператив мәнзил тикдирмишди, даһа доғрусу, әввәлчә үч отағлы мәнзил тикдирмишди, сонра онларын гоншулуғундакы ики отағлы мәнзилдә јашајан айләни үч отағлы бир мәнзилә көчүртдү вә Севилкилин мәнзили олду беш отағлы, ики мөтбәхли, ики һамамлы вә ики дө туаләтли. Өмәрин бабасили вар иди вә инди кефи нә гәдәр истәјирди, отурурду туаләтдә. Дүздүр, Өмәр белә шәјләрин бир о гәдәр дә гәдрини билән дејилди, јәни бу мәнәда ки, сәһәрдән-ахшамә кими бүтүн фикри-зики пианонун јанында иди вә Әбдүл Гафарзадә бә'зән сид-трондән мөһәтләл галырды ки, инсан нә гәдәр мөшг еләјәр, адамда нә гәдәр һәвәс олар, сәбр олар... Өмәрин атасы Мүршүд Күлчәһани сәфәлин бири иди [өзүнү јазычы һесаб едирди, амма ит дөфториндә ады јох иди...], бу исә елә һеј чалышырды, јорулмағ билмирди. Јахшы ки, Севил дә мусигишүнәс иди, јохса бу гәдәр чалмаға дәмәк мүмкүн олмазды. Инди Севилкилин сәһәрдән ахшамачан пианә сәси ешидән гоншуларыннын иши лап чәтнә душүрдү, чүнки Севилкилин сәккиз отағлы оғланлары Әбдүл аз галмышды Өмәри дә етүб кәксин, нә ојунчағ билирди, нә телевизор, видеомагнитофон билирди, нә мөтбәдән [Бүлбүл адына хүсуси мусиги мөкәтбиндә охујурду] гајы-

дан кими, портфели бир тәрәфә туллајыб кечирди ројалы архасына, ичмәсин, ичмәсин, елә һеј чалсын вә буна көрә дө Әбдүл Гафарзадә нәвәси үчүн ајрыча бир ројал алмышды; бу балача мусигичини о ројалын архасындан ајрысајды, төкчә бабасынын [јә'ни Әбдүл бабасынын] кәлиши ајыарды — гапынын зәнки вурулуб арајасмәдән бабасынын сәси кәләп кими, нә чалмағындан асылы олмајараг дүрүб гачында кишинин үстүнә вә Әбдүл Гафарзадә онлардан чыхыб кедәнчә ушаг онун јанында отурурду.

Өмәр мәнзилин бир башында өз ројалында чалырды, балача Әбдүл дө бу бири башында өз ројалында. Јахшы ки, Севил өзү чала дејилди, јазан иди, һәрчәнд бу ики ројалын арасында јазмаг да асы иш дејилди, амма Севил зирек гыз иди, ағыллы иди, намыздили, диссертасијасыны јазмышды, мудафиә дө етмишди, докторлук диссертасијасыны да битирмәјинә лап аз галмышды. Дүздү, Әбдүл Гафарзадә бу ишдә гызына көмәк еләјирди, амма онсуз да инди төкчә өз гәләми, дө диссертасија јазан кимди? Өмәр дө бәјәм өз күчүнә консерваторијада профессор олмушду? Јалыз сәфәһ Мүршүд Күлчаһани бу чүрә фикирләшә биләр, һәрчәнд өзү китаб нәшр етдирмәк истәјәндә довшана кими гачыб кәлирди гудасынын — Әбдүл Гафарзадәнин јанына.

Севил консерваторијада досент ишләјирди, Өмәрин исә профессор кими консерваторијада хүсуси синфи вар иди, балача Әбдүл дө икинчи синифдә охујурду, амма индијә кими Мүслүм Мағомәјев адына Азәрбајчан Дөвләт Филармонијасында дөрд концерт вермишди: симфоник оркестрлә бирликдә Мотсартын реминор вә Гајднын ремождо концертләрини чалмышды. Сәккиз јашында ушаг...

Севил оғлуна атасынын адыны гојмушду, Әбдүл Гафарзадә нә гәдәр еләмишди, олмамшыды, « — Көһнә адды, чохдан дөбдән дүшүб Кәл ушага јахшы, тәзә бир ад гојаг.» — демишди, амма Севил деди: јиндән дөнәмәмишди, « — Я хочу, чтобы он был как папа, был похож на папу...» — демишди, о јазыг, о накам Ордухан да: « — Пусть как хочет, так и делает. В конце концов она мать...» — демишди вә ушағында адыны гојмушдулар Әбдүл [төкчә елә «Әбдүл» олсајды, јенә дөрд јары иди, әслиндә «Әбдүләли» иди, чүнки Әбдүл Гафарзадәнин ады паспортда «Әбдүләли» иди, «Әбдүләли Гафарзадә» вә Севил дө тәрслик еләјиб ушағын адыны елә беләчә гојмушду].

Бу ушаг гәриба ушаг иди; төкчә о мә'нада јох ки, бу балача махлук да анданкәлмә бөјүк мусиги истә'дады вар иди [бу һәгигәтән белә иди, Әбдүл Гафарзадәнин танышларынын-филанын көмәји иди јарә дылмыш истә'дад дејилди] вә бу, Әбдүл Гафарзадәнин дахилини бир фәхәрәт һиси илә, ишыгыл бир тәбәссүмлә долдурурду, бә'зән кишини лап көврәлдирди дө, чүнки һәмшишә һеч нәдән бир шәј дүздәндән бу адам инди өз зәһмәтини мугабалиндә һәмшишә кими бошлук јох, нәсә елә кәләп, чәкиси олан бир шәј көрүрду [јаратдыгы шәраитин, чәкдији хәрчин мугабалиндә нәвәсинин истә'дады дајанырды]; нәвәсини һәлә лап балача икән Әбдүл Гафарзадә онлара кедәндә ушаг атылырды бабасынын гучағына, кишини бәрк-бәрк гучаглајырды вә белә атыларда Әбдүл Гафарзадә бүтүн чисми илә һисс едирди ки, јорғунлуғу бәдәниндән чыхыр, она елә кәлирди ки, ушаг бабасыны һәддә артыг чох истәдији үчүн, Әбдүл Гафарзадәнин јорғунлуғуну, үрәјинин ағысыны, бүтүн дәрдини-сәрини өз зариф, көмәксиз чанына чәкир вә доғрусу кишини дәһшәт басырды, горхурду ки, ушаг хәстәләнәр; гәриба ушаг иди... Буна көрә дө Әбдүл Гафарзадә чалышырды ки, нәвәсини гучағына аз көтүрсүн, гызыкилә аз кетсин, амма аз кедәндә дө дарыхырды, үрәји гүссә илә долурду, өзү өзүнү мазәммәт еләмәјә башлајырды. Бүтүн бунар һамысы әсәбләрин кәркинлијиндән иди, Ордухандан сонра Әбдүл Гафарзадәнин әсәбләри хараб олмушду [әслинә бахсан, сырадан чыхан төкчә Гарател јазыг дејилди...], башга-

лары бәлкә дө буну көрмүрдү, һисс етмирди [«Дөмир кими кишидир» — дејирдиләр], амма өзү билирди... Өзү билдијини билирди... Аллаһ Ордухана рәһмәт елсин, онун өлүмү бир үрәк долусу дәрд иди, әлач-әзәллыг иди вә кечиб кетмәк билмирди...

Әбдүл Гафарзадә арвадынын ајагларыны овхалаја-овхалаја:

— Бәрк еләмирәм? — сорушду. — Инчигитирәм?

Гарател әринә бахды вә дәрдли-дәрдли күлүмсәди:

— Јох...

Әбдүл Гафарзадә арвадынын бу чүрә бахышына дөзә билмирди, үрәји елә бил бир чәкисизлик ичинә дүшүрдү, хатирәләр кишини әли-әли вә алыб узаглара апарырды, о вахтлара ки, балача ушаг иди вә рәһмәтлик анасы да она беләчә бахарды; Гарателин бахышындакы о мәһрәтчи, о доғмалығы Әбдүл Гафарзадә бу дүнјада анчаг ушаг вахты анысынын көзләриндә көрмүшдү.

Гарател:

— Сән ишдән авара олма, кет, — деди. — Никаран галма мән-мән...

Әбдүл Гафарзадә һәмшишә чиддилији илә:

— Бәсди!.. — деди вә Гарателин ајаг бармагларынын учуну овма-өвмә башлады. — Бәлкә чорабы чыхарым ајағындан, әлимин истиси кечсин бәдәнинә?

Гарател еләчә јорғун-јорғун, дәрдли-дәрдли күлүмсәди:

— Јох, лазым дејил... Јахшыјам дај... Валлаһ, јахшыјам. Севили дө наһаг чағырдын. Ушаг ишин-күчүн бурахыб инди башы аловлу кәләчәк...

— Һеч нә олмаз.

Әлбәттә, Әбдүл Гафарзадә Гаратели Москваја апара биләрди, СССР-нин ән јахшы һәкимләринә кестәрә биләрди, амма онда көрәк Гарателин әлини-голуну баглајыб апарајды, чүнки Гарател һәкимә кетмәјә, мүәлицә олмаға һеч чүрә разылыг вермирди, һеч һәким Бронштейни дө јахына бурахмырды, Гарател һәкимдән горхурду, јох, Ордухандан сонра Гарателдә һеч бир һәвәс, һеч бир мараг галмамышы, бирдән-бирә көзкәрәти гочалыб өлдән дүшүшү бу гадын үчүн һәһәтән, јашамағын даһа һеч бир мәнәсә јох иди.

Бу јахынларда Әбдүл Гафарзадәнин өзү һәкимә [бу сәфәһ Мүршүд Күлчаһанинин бир профессор јерлиси вар, Мүрсәлбәјли, онун анына] кетмишди вә бундан сонра да өзүнә сөз вермишди ки, бир дө һеч вахт һәкимә кетмәјәчәк. Һәкимин ки, әлине дүшүдүн, вәссалам...

Ахыр вахтлар һәрдәнбир үрәји төнкнәфәс олурду, өскүрүрдү вә тәхминән он күн бундан әввәл евләринин јахынлығындакы поликлиникада ишләјән вә узун илләрдән бәри Гафарзадәләр әлисенә тибби билмәт кестәрән һәким Бронштейни јанына кетди. Бронштейн вахтилә үлүмүсдә тибби тәһсил алмыш, башы чох гәзавү-гәдәр чәкмиш, муһәрибәдән сонра Бақыда мәскән салмыш јөһуди бир һәким иди. Јахшы етмиши кечмәјинә бахмајараг бу адам башына вә назик бығына гапгара рәнк гојурду вә һәмшишә һәким Бронштейни көрәндә Әбдүл Гафарзадәни күлмәк тутурду [бә'зән түк узандығы үчүн Бронштейн ачынын вә бығынын диби агаптаг олурду вә белә бир чаллыг, доғрусуну, о шөвә кими гапгара чаванлыг рәнкини чох пис вәзижәтдә гојурду].

Һәким Бронштейн Әбдүл Гафарзадәни диггәтлә мүәјинә етди, сонра голуна кириб мәчбурән рентген кабинетинә апарды, ренткенчи һәкимлә бирликдә она бахды, сонра да Әбдүл Гафарзадәјә мәсләһәт дејиди ки, өзүнү јахшы бир мүтәхәссисә кестәрсин. Әбдүл Гафарзадә анылары көзләриндән охумаға бачарырды вә бу дөфә дө һәким Бронштейни көзләриндә бир үрәклик, һәтта бир тәләш көрдү, сөвгәтлә: «Ишә дүшдүк дә...» — фикирләшди вә үрәјиндән чох хоша-хошамәз бир никаранчылыг кечди. Поликлиникадан чыханда һәким

Бронштейнин чибинэ бир дэнэ эллилик гојду, амма һаким Бронштейн пулу керн гајтарды, елэ гәти е'тираз едиб кәтүрмәди ки, бу, Әбдүл Гафарзадәнин ичинә долмуш о никаранчылыгы даһа да артырды.

Сәһәри күн Мүршүд Күлчаһани илэ бирликдә профессор Мүрсәлбәјли бәјлинин гәбулуна кетди. Профессор Мүрсәлбәјли Мүршүд Күлчаһани илэ бир кәндән иди, мөктәби бир јердә битирмишдиләр вә вахтыјла Севилин елчилијинә дә Бакынын һөрмәтли адамларындан бири кими о кәлимишди. Әбдүл Гафарзадә профессорун јанына Мүршүд Күлчаһани илэ бирликдә она кәрә кетмәмишди ки, гудасы илэ Мүрсәлбәјли јерлијди, јахыныјды, јох, Әбдүл Гафарзадәнин бу чүр јахынлыга, вәситәчи талпаға ештијачы јох иди; она кәрә ки, ичиндәки һәмин никаранчылыгы иши о јерә кәтириб чыхармышды ки, Әбдүл Гафарзадә кими бир адам белә, профессорун јанына тәк кетмәјә, гојачагы диятә нозу тәк ешитмәјә үрөк еләмәмишди. Мүрсәлбәјли Әбдүл Гафарзадәни күлә-күлә гаршылады, јапон апаратларында аз гала бир саат му ајинә етди вә күлә-күлә дә јола салды. Әбдүл Гафарзадә:

— Ахы мәнә нә вар, профессор? — сорушду.

Профессор Мүрсәлбәјли кәдәк бармағлы, јоғун дырнағлы, түклү әлини тәртәмиз гырхылмыш долу вә чопур сифәтинә чәкди, өзүндән разы һалда:

— Сәнин кими кишидә нә ола биләр? — деди вә бәркдән күлдү. Әбдүл Гафарзадә үрәјини бүрүмүш о никаранчылыгдан сонра ахыры ки, јаваш-јаваш раһат нәфәс алмаға башлады:

— Бир дәрман-зад лазым дејил? Неч нә атмајым?

— Неч бир дәрман лазым дејил.

— Бәс јемәјим, ичмәјим нечә?

— Үрәјин нә истәјир је, үрәјин дә нә истәјир ич.

Мүршүд Күлчаһани кизләтмәјә чалышдыгы бир һәсәдлә Әбдүл Гафарзадә бәхдә вә Әбдүл Гафарзадә гудасынын көзләриндәки о кизли һәсәди о саат көрдү, дүнән һәким Бронштейнин јанына кетдијини вахтдан бәри биринчи дәфә күлүмсәди: отуз илди ки, Мүршүд Күлчаһанинин мә дәсиндә јара вар иди вә отуз ил иди ки, бу бәдбәхт оғлу бәдбәхт, адам кими јејиб-ичмәк үзүнә һәсрәт иди.

Кәдәк бојлу профессор Мүрсәлбәјли тәкчә пенчәјини јох, кәјнәјини дә чыхарыб әјинә ағаппаг нишасталы халат кәјмишди вә о халатын јахасындан түклү синәси көрүнүрдү. Әбдүл Гафарзадә һәмин ағаппаг нишасталы халатын дөш чибинә үч дәнә шах-шах јүзлүк басды, профессор Мүрсәлбәјли:

— Вај... Бу нәјә лазымды? — деди вә бу сөзләри елә ифадә илэ деди ки, әслиндә тәшәккүр едирди.

Әбдүл Гафарзадә:

— Сәнин үчүн һалалды, профессор. — деди вә бирдән-бирә һәким Бронштейнин шәвә кими гапгара рәнк гојулмуш, бәзән дә дибинин ағы көрүнән сачыны, бығыны көзүнүн габагына кәтириб јенә дә күлүмсәди: јазыг һәким Бронштейн...

Ахшам Әбдүл Гафарзадә профессор Мүрсәлбәјлинин евинә бөјүк бир ағ балыг да кәндорди вә алверчиләрин Хәзәрдән кизлин тутуб кәтирикләри о бөјүк осетрина профессор Мүрсәлбәјлинин евинә кәдәндә, елә бил ки, Әбдүл Гафарзадәнин үрәјиндәки о никаранчылыгы да бирдәфәлик өзү илэ кәтүрүб апарды...

Гарател диванын ашағысында јанпәртү отуруб онун ајағларынын овхалајан әринә бахды:

— Әбдүл...

— Нәди?

— Истәјирәм о мүчрүмү елә индицән верим Севилә... Нәјимә лазымды е мөним? Бир ајағым бурдады, бир ајағым орда, баламын јанында. Аз галыб дај баламын јанына кочмәјимә, кәдиб о гара торапта да онун јанында олмағымә... Лап аз галыб е, Әбдүл...

— Ағзыны хәјирлијә ач... — Әбдүл Гафарзадә буну деди, амма үрүнү тәләси јана чевирди, чүнки дүздүр, Әбдүл Гафарзадә бејинлә шәјајан адамларданды, амма үрәк дә үрәкди вә бу дәм бирдән-бирә Әбдүл Гафарзадәнин көзләри әмәлли-башлы долду.

— Әбдүл...

— Нәди?

— Нә дејирсән?

— Нәјә нә дејирәм? — О көврәклик кечиб кетди вә Әбдүл Гафарзадә јенә дә арвадына бахды.

— Мүчрүнү бағышлајым Севилә...

— Гој галсын евдә.

Отуз ики илә јахын иди ки, Гарател илэ Әбдүл Гафарзадә бир јердә јашајырдылар вә бу отуз ики илдә Гарател әринин сәсинин дә үрүн чаларларыны өјрәнмишди вә бу дәфә дә баша дүшдү ки, о үч сәвир: «Гој галсын евдә» әслиндә сөз дејил, дәмир кими бир шејдир, дејилди, гуртарды.

Әбдүл Гафарзадә евдә, ачыг-ашкарда вар-дөвләт сахламағын әлејинә иди, она кәрә јох ки, горхурду бирдән иши чәтинә дүшәр, кәлиб охлајарлар, көрәрләр; јох, Әбдүл Гафарзадәдә бу горху һисси, демәк олар ки, јох иди [әввәлләр вар иди, амма илләр бир-бирини әвәз етмәкчә, Гәбиристанлыг Идарәсиндә Гырмызы Бајрағлар, Фәхри Фәранлар, Тәшәккүрнамәләр артыгча о горху һисси дә јох олуб кедир-иди; она кәрә ки, буну ештијач јох иди. Тәкчә Гарателин о мүчрүсү евдә иди, бир аз да нағд пул вар иди. О мүчрүјә Әбдүл Гафарзадәнин үрүн илләрдән бәри Гарателә алдыгы үзүкләр, сыргалар, бојунбағыр, биләрикләр јығылмышды вә һачанса узаг башы демәк оларды ки, бүтүн бу лә'ләваһират Гарателә атасы Ахунд Мәһәммәдәли Агадан алыб. Ахунд Мәһәммәдәли Ага вахтилә бүтүн Вақыда мөшһүр сејид, үнәмәл төһсил көрүмүш руһани бир адам иди вә елә бир шәхсдән үчүрә лә'ләваһиратын мирас галмасында тәөччүблү бир шеј јох иди, һәрчәнд, аллаһ о кишијә рәһмәт елсин, өзүндән сонра тәкчә гәһим әлјазмалары, бир дә ки, мүхтәлиф хәгләрлә јазылмыш әлјазмаларында једди Гур'ан галмышды. Әбдүл Гафарзадә өзүндә јалныз бир шәхсә Гур'ан сахлады, галан алты Гур'аны да, башга гәһим әлјазмаларыны да Республика Әлјазмалары Фондуна бағышлады. Әбдүл Гафарзадә о вахт — ијирми ил әввәл буну һәм о рәһмәтлијин хәтринә бахды, чүнки чох төмиз, аличәнаб, елми бир адам иди, һәм дә Гарател вә ушағларын хәтринә еләди: гој неч олмаса һансы бир журналсы, һансы бир тәдгигатдаса ушағларын бабасынын, улу бабасынын да чәкилсин, филан әлјазмасы Ахунд Мәһәммәдәли Агадан галыб, һансылар.

О мүчрүдәки лә'ләваһират исә доғрудан да антикар иди, бирчә еләнә дә олсун мүасир зинәт јох иди, Әбдүл Гафарзадә онларын һамыны ајры-ајры зәркәрләрдән, алверчиләрдән, дәллаллардан алмышыны вә үмумијјәтлә Әбдүл Гафарзадә өз төбиәти е'тибарилә мүасир һәм дејилди, тәјјарә илэ, видео илэ, магнитофонла арасы јох иди, вә електрик чајнијиндән дә зәһләси кедирди; чаванларын әдәси, сәјими, мусигиси, хусусән гызларын шалвар кејиб сигарет чәкмәси үч адамы тамам әсбиләшидириб өзүндән чыхарырды...

Севил кәлиб чыханда даһа саат 10-а ишләјирди вә Әбдүл Гафарзадә евдән чыхыб автобус дајаначагына кәлди ки, автобуса миниб елә арбаша Рајон Ичарнијә Комитәсинә кетсин. Онун өз шәхси машины јох иди вә Вақыда неч вахт таксијә минмирди, чүнки Әбдүл Гафарзадә бу фикирдә иди ки, 135 манат ајлыг мааш алан аилә башчысынын чамаатын көзү габагында таксијә минмәјинә неч бир ештијач охкур. Севилкил ајры мәсәлә. Онлар сәнәткар идиляр. Бундан башга, әринин атасы Мүршүд Күлчаһани һәр нә иди, ады јазычы иди, коллај һәјәтиндан романлар јазырды; дүздүр, өзү әфәлини бири иди,

амма Әбдүл Гафарзаде һәр ил Мүршүд Күлчәһанинин бир китабын һәшр еләдирдири [һәр һалда гуда иди.] Севилә бағышладығы «Гав 24» үдә Мүршүд Күлчәһанинин адына алмышды. Совет һөкүмәтиндә јазычыја ким нә дејәчәкди?

Әбдүл Гафарзаде тәмиз, сәлигәли кәјинмәји хошлајырды, бун көрә дә ејни рәнкли, ејни бичимли бир көстүмдан дөрдүнү-бешин бирдән алырды ки, дәјишкә кәјсин, амма һамы елә билирди ки, кишинин чәми бирчә көстүмү вар, һәр күн дә о бирчә көстүмдә кәзир, һатта бәзиләри буна фикир вериб тәәччүб дә едирдиләр ки, Әбдүл Гафарзадәнин көстүмү һеч көһнәлмир, бир ил һәр күн өјниндә олур, амма тәптәзә галыр.

Әбдүл Гафарзаде автобус көзләјә-көзләјә о көзәл јаз күнәшинин һәрәрәтини тәзәдән һисс етмәјә башлады вә һәтта бирдән-бирә Розан хатырлады, Розанын балыг кими сүрүшкән бөдәнини, аһапгаг дол балдырларыны, дөшләрини көзүнүн габағына кәтирди, амма бу вах автобус кәлди вә о автобус Әбдүл Гафарзадәни јенә дә һәјәтын, һечә дејәрләр, чарилијинә гәјтарды.

Әһалијә хидмәт едән һәр бир мүәссисә кими, Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгындакы Гәбиристанлыг Идарәсинин дә иллик планы вар иди вә илләр бир-бирини әвәз етдикчә бу план да артырды. Мисал үчүн, — Әбдүл Гафарзаде бүтүн бу рәгәмләрин һамысыны әзбәр билирди вә үмүмијәтлә һагг-һесаб ишләриндә Әбдүл Гафарзадәнин бејни кампјүтер кими ишләјирди: өз шәхси кәлири ајрыча, дөвләт кәлири ајрыча — 1980-чи илдә иллик план 430 мин манат иди, 1981-чи илдә 28 мин дә үстүнә кәлди, план олду 458 мин манат, 1982-чи ил үчүн иллик план бирдән-бирә 140 мин артырды вә олду дүз 598 мин манат, узун сөзүн гысасы, 1984-чү ил үчүн иллик план галжмышды 770 мин маната.

Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгы бир о гәдәр дә бөјүк гәбиристанлыг дејилди вә бу гәдәр планы вермәк, әлбәттә, ағыр иди. Гәбрин биринин газылмасы 4 манат 42 гәпик иди, јер алмаг үчүн вәсигә 44 гәпик, гәбрин үстүндә јазы лөвһәси 1 манат 87 гәпик иди, табутла дөфә еләмәк 41 манат 50 гәпик, бәзәдилмиш табутла 46 манат 92 гәпик иди. Истифадәјә верилән машынын [катафалкын] сааты 3 манат 15 гәпик, мафә 27 манат 42 гәпик, оркестр исә 54 манат 78 гәпик иди. Адәт-ән'әнәјә көрә, табутдан демәк олар ки, истифадә едилмирди, чамма әлүсүнү мафә илә апарыб дөфн еләтирди, оркестри дә әслиндә һеч ким дә вәт етмирди, имканы олан өз әлүсүнү басдырма мәрәсинә мәшһур сәнәткарлары дә вәт едирди, имканы олмајанлар исә дөфн мәрәсинини муәсигисиз кечирирди [Гәбиристанлыг Идарәсинин оркестри исә — тарчы, каманчы, дөф чалан, кларнетчи, зурначы вә икә нәфәр дә ханәндә — әсас е'тибарилә Бакы јакынлыгындакы Абшерон кәндләриндә тојларә кедирди вә һәр тојдан да Әбдүл Гафарзадејә чатагә мәбләги кәтириб ја Василијә, ја Мирзәбијә, ја да Ағакәримә верирди].

Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгында һәр күн орта һесабла 8 илә 16 арасы өлү дөфн едилрди вә һөкүмәтин гојдуғу о учуз гиймәтлә о бојда планы долдурмаг мүмкүн дејилди. Әбдүл Гафарзаде планы долдурмагдан өтрү өлү сәһибләринә сатмаг үчүн назик дәмбирдән әкчилләр гәјыран кичик бир сех ачмышды вә һәмин рәнкли дәмбир әкчилләрә мәчбури оларәг өлү јијәләринә сатырды. Дүздүр, о сех инди әслиндә дә һаһә әкчил дүзәлтмирди, чүнки дәмбир әкчили алан өлү јијәләри о әкчилләри һеч билмирдиләр ки, гәбиристанлыгдә һара атырдылар вә Гәбиристанлыг Идарәсинин ишчиләри дә онлары тәзәдән јығыб сехә кәтирди, јарғышын, күләјин алтында чох галанлары ајда бир дөфә тәзәдән рәнкләјирдиләр вә тәзә әкчилләр кими чаммаата сатырдылар; сех сәнәдләрә көрә күндә 8 — 15 арасы [дөфн олуналарын сәји гәдәр] әкчил истәһсал едирди вә бу гәдәр дә әкчил сатырды, амма

әслиндә бүтүн ил боју 30 — 40 әкчил тамам кифәјәт едирди — дәмбир дөзүмлү материал иди.

Инди сех әкчил әвәзинә чамадан, диш фырчасы, сабун габы, ајаг-габы, кәјмәк үчүн дабанчәкән, гапы дестәји, асылған, ванна асылгабы, ири палто дүймәләри, чүрбәчүр дараглар истәһсал едирди — бир өзлә, Әбдүл Гафарзаде о сехи әмәлли-башлы фабрикә чевирмишди, муәсир аваданлыг, Прибалтикадан кәтиртдији техника вә с. Әбдүл Гафарзаде бу мәнсулларын да бәзисини гејдијјатдан кечирмишди, куја чамаданы, диш фырчасыны вә палто дүймәләрини әкчилләрдән гәнаәт едилмиш галыгларын һесабына бураһыр вә бу мәмүлатын ишчик бир гисмини [рәсми сәнәдләрдә кесторилән материал галыгларынын вердији имкан мүгабилиндә] рәсми мүгавилә бағладығы тичарәт мүәссисәсинин васитәсилә план һесабына дөвләт кассасына кечирди.

Лакин планы долдурмаг үчүн бунлар да азлыг едирди вә Әбдүл Гафарзаде мәчбур олурду ки, дөфн мәрәсимләри илә бағлы рәгәмләри ишиширтсин. Хүсусән илин сонуна јакын бәзән елә олурду ки, бир күндә чәми беш дөфн мәрәсими кечирилирди, амма Әбдүл Гафарзаде буну һесабата 25 дөфн мәрәсими кими гејд еләтирди, өзүндән өлү адалар: олу үнванлары јаздырды вә дөвләтн дә кассасына пулу өз чибиндән кечирирди, иллик планы да һәминә 4 — 5 мин манат артыгламасы илә јеринә јетирирди, һәр ил кичик Гырмызы Бајраг, чүрбәчүр Фөһри фәрманлар алырды, коммунал-мәшһур мүәссисәләрин јарышында мукафата лајиг биринчи, икинчи, үчүнчү јерләри тугурду [төкчә елә һәмкарлар тәшкيلاتындан ијримидән чох төшәккүр-намә алмышды] вә Гәбиристанлыг Идарәсиндә бүтүн бу кечичи Гырмызы Бајраглар, Фөһри фәрманлар, төшәккүр әкчил сехиндә дүзәлдилмиш күмүш сујуна чәкилмиш һашијәләрә салдырмышды, дивардан асдырмышды.

Сехдә дүзәлдилән һәмин һашијәләр Әбдүл Гафарзадәнин хошуна кәлирди вә о јакын кәләчәкдә бу чүр һашијәләри күтләви сурәтдә истәһсал етмәк истәјирди; хүсусән көнд јерләриндә елә һашијәләр јакшы кәдәчәкди: бөјүдүлмүш аиләви фотосәкилләри, аилә башчысынын бөјүдүлмүш фотосәклини, аиләләрдәки чаванларын әскәрликдән көндәрдикләри фотосәкилләри о һашијәләрә салыб евин диварындан асмаг үчүн. Әбдүл Гафарзадәнин белә ишләрдә хүсуси дүјүмү вар иди вә инди дә дүјүмү она дәјирди ки, ири рајонлардан һеч олмаса онунун тичарәт рәһбәрлији илә сөвдалаша билсә, бу һашијәләр јакшы кәлир кичирәчәк. Сонралар о һашијәләрин дә сатышыны чамаданлар, диш фырчалары, дараглар кими даһа да кенишләндирмәк оларды: Дағыстанын, башга Гағаз әјәләләриндә, Ростов вилајәтиндә тичарәтлә бағлы Әбдүл Гафарзадәнин нүфузу вә ишкүзар танышлары вар иди [Күрүстанла Ермәнистана исә елә Азәрбајжан кими бахырды].

Әбдүл Гафарзаде бу чүр данышыглары ишин башында дуран адамларла апарырды, дүкан мүдирләри, һәтта универмаг мүдирләри сәвијәсинә енирди вә бүтүн әмәлијјатын тәшкилини дә өз үзәринә көтүрүрдү, чүнки бүтүн јер үзүндә өн чох е'тибар еләдији бир адам вар идисә, о да өзү иди. Сөвда тутурду, чох јакшы, тутмурду, әвәзинә ортаја башга бир хејирли иш чыхарды. һашијәләри дә кизли истәһсал етмәјәчәкди, заводларла, фабрикәләрә, мөктәбләрә мүгавилә бағлајачагды, Фөһри фәрманлардан, группа илә чәкилмиш фотосәкилләрдән өтрү мүхтәлиф өлчүлү ајрыча [јәни дөвләт үчүн нәзәрдә тутдуғуну] һашијәләр дүзәлтдириб пулуну көчүрмә јолу илә учуз гиймәт оларә сатачагды вә бу рәсми пул да, әлбәттә, план һесабына дөвләт кассасына кечирилчәкди, үстәлик дә Гәбиристанлыг Идарәси гәнаәт етдији үчүн мукафатландырылачагды, ичласларда, јухары тәшкилатларә верилән һесабатларда габагчыллар арасында нүмүнә кәтирилчәкди.

Дүздүр, һәр дөфә иллик план артырыланда Әбдүл Гафарзадәнин

дүшүнүб көрдүү тедбирлөр нөтичесинде онун өз шахси газанчы да гат-гат артыг дөрөчөдө артырды, планын артырылмасы онун үчүн, аслинде, шахси бир төшөбүскарлыг, ишкүзарлыг амалине чеврилирди. Амма буна бахмажараг һәр дөфө Гәбиристанлыг Идарәсинин иллик планыны артырылганда эсл тәсәррүфатчы бир адам кими, пулун гимәтинин вә һәдрини билән бир нөфөр кими, Әбдүл Гафарзадәдә сөвг-тәбии бир етираз баш галдырдырды вә јери кәләндә өзүнү сахлаја билмирди, хитәбәт күрсүсүнә галхыб фикирләрини сөйләјирди [һәрчөнд јахшы билдириди ки, һеч ким планы азалтмаја чагды вә әслинде, дедији фикирләрдә һаваја пүфүләјир — елә јахшысы да бу иди!].

Һәмни күнәшли апрел сәһәри Рајон Ичрајијә Комитәсиндәки мушавирәдә дө Әбдүл Гафарзадә сөз истәјиб хитәбәт күрсүсүнә галхыб:

— Јолдашлар! Планлары јеринә јетирмәк бизим һәр биримизин тәхиресалынмаз вәзифәсидир. Мүәјјән олунмуш планлар јеринә јетирилмәлидир вә бу барәдә һеч бир сөһбәт ола билмәз. Мән аз гала отуриди ки, рәһбәр тәсәррүфат ишләриндә ишләјирәм, бир дөфә дө олмайыб ки, планы артыгламасы илә јеринә јетирмәјим...

Рајон партија комитәсинин биринчи катиби М. П. Гәрибли доғрудан да мушавирәдә иштирак едирди вә һәмишә јорğun, јухусуз олан бу алтмыш беш јашлы адам, Әбдүл Гафарзадәнин сөзүнү кәсди:

— Бунлары биз билirik, јолдаш Гафарзадә, јүксәк дө гимәтләндирirik. Сиз дө габагчыл, тәчрүбәли, вичданлы бир тәсәррүфат ишчиси кими һөрмәтимиз вар. Одур ки, өзүнүзү тәрифләјим. Онсуз да биз сизи тәрифләјирик, башгаларына нүмунә кәстәјирик.

Биринчи катиб зала бахыб јорğun көзләри илә күлүмсәди, сонра саатына бахды: сәһәр јериндән дуранда чај-чөрәк јемәјә вахты олмады, теләсик рајкома кетди, күнүн икинчи јарысы кечирчәји бүрө ичласынын күндәлијини бир дө көздән кечирди, күндәликлә бағлы шөбәләрә јени тапшырыгларыны верди, теләсик өзүнү бу мушавирәјә чатдырды, саат он икидә исе Рајон Јашыллашдырма Идарәсинин мушавирәсинә кетмәли иди [бу идарәни мәркәзи гәзәтдә төңгид өлмәшичидиләр], инди исе даһа он икијә ишләјирди вә белә мәлүм олурду ки, биринчи катиб Јашыллашдырма Идарәсинә кәдөнчән јенә дө чөрәк јемәјә вахт тапмаја чагды; ачындан бу адамын гарны гурулдајырды вә о наһат олурду, рәјасәт һеј'әтиндә јанында отурмуш рајон рәһбәрләринә бахырды ки, көрсүн онлар бу гурултуну ешидирләр, јохса јох; рајон рәһбәрләри исе, әлбәттә, өзләрини ешитмәзлијә вурурдулар.

Биринчи катиб көзүнү саатдан чәкиб јенә дө Әбдүл Гафарзадәјә бахды:

— Мәни дүзкүн баша дүшүн.

Әбдүл Гафарзадә дө биринчи катибә бахды, башы илә тәсдиг етди вә деди:

— Мән сизи лап јахшы баша дүшүрәм, јолдаш катиб. Һөрмәтинизә көрә дө, гимәтинизә көрә дө чох сағ олун. Амма мән өзүмү тәрифләјирәм, мән коммунистәм. Сөзүмүн чаны вар. — Сонра јенә өзүнү зала тутду. — Дүз ијирми беш илә јахындыр ки, јолдашлар, мән, һеч биринизин ора иши дүшмәсин, Гәбиристанлыг Идарәсинин мүдирјәм. Бизим дө планымыз вар вә чанымызы гојуб јенә дө һәмишәки кими, планы артыгламасы илә јеринә јетирчәјик. Мән һөрмәтли јолдаш биринчи катибин бурада олмасындан истифадә едиб бу барәдә сизин гаршынызда сөз верирәм. Бу белә. Амма инди кәлин мәсәләјә бир аз, нечә дејим, амма инди кәлин мәсәләјә инициалә нисбәтән 218 нөфәр аз адам дөфи олунуб. Нәјләмәк лазымды? Әлбәттә, севинмәк лазымды, чүнки 218 нөфәр аз адам өлүб. Амма нечә севинсән? Бәс план? Ахы планы артыгламасы илә јеринә јетирмәкдән өтрү кәрәк чох адам дөфи елөјсән.

Бу дөфә Әбдүл Гафарзадәнин сөзүнү Рајон Ичрајијә Комитәсинин сәдри Фәрид Казымлы кәсди:

— Бәс нечә олсун, јолдаш мүдир, нә тәклиф еләјирсиниз? План тәсәррүфат олар?

Зала пычыгыч дүшдү, рәјасәт һеј'әтиндә отурмуш рәһбәр ишчиләр төвчүблә Фәрид Казымлыја бахдылар, чүнки биринчи катибин иштирак етдији ичласда башга рәһбәр ишчиләрин реплика вермәси, башкы еденин сөзүнү кәсмәси әхгладан канар һесаб олунурду. Фәрид Казымлы да буну, әлбәттә, чох көзәл билирди вә јәгин елә буна көрә дө ишчиләр-јаваш гызарырды. Биринчи катиб исе јухулу көзләри илә зала ахса-бахса һеч бир һәрәкәт еләмәди, амма урәјиндә фикирлошди ки, һәмсән лап ачыг-ашкар гочалырам... Ади етиканы да көзләмирләр... Әбдүл Гафарзадә ејни төмкин вә чиддиликлә:

— Мәним хүсуси бир тәклифим јохду, јолдаш Казымлы, — деди.

— Амма ону демәк истәјирәм ки, дөфи ишләри илә мәшгул олан идарәләрә ади итгисади мәјарлары төтбиг еләмәк олмаз. Анасы, бачысы, әдәли, нә билим, дајысы, бибиси, халасы, әмис өлмүш адамларын һесабына, нечә дејәрләр, онларын көз јашынын, үрәк ағрысынын һесабына планы артырмаг нә дөрөчәдә бизим идеолокијамыла дүз кәлир? Һаны вичдандан, һансы инсафданды? Ахы сөһбәт һамам тәсәррүфатынын вичданлыр, ја да ки, дөлләкханалардан кетмир. Сөһбәт гәбиристанлыгдан кетмир. Инди мән дејим, сиз дө, јолдашлар, гулаг асын. Малијјә назирлији гәбиристанлыглардан кәлән кәлирләрин, демәк олар ки, һамсынын вичданлыр вә коммунал тәсәррүфатынын, мәишәт хидмәтинин маддә еһтијачы олан сәһәләринә ајырыр. Мисал үчүн, мәнзилләрин тәмиринә. Демәли бурадән нә нөтичә чыхыр? Фикир веририси? Мәнзилләр јахшы тәмир олунмагдан өтрү, инсанлар да чох өлмәлидир ки, әзилләри онлары план һесабына дөфи еләсин? О бири тәрәфдән дө, нә чыхыр ки, кимсә, мисал үчүн, атасыны дөфи елөјсир, һеч өзүнә дө хөбәри јохду ки, ејни заманда танымадыгы-билмәдији бир сәмәннин дө мәнзиллинин тәмиринә көмәк еләјир... Бу һеч адичә етијазја сыгышмыр. Бизим чәмијјәтимиз исе, дүнјада ән һуманист чәмијјәтир вә бизим чәмијјәтимизин көз јашлары һесабына баша кәлән бир шәјә нә мадди, нә дө мәнәви еһтијачы вар.

Фәрид Казымлы јенә дө өзүнү сахлаја билмәди вә јенә дө Әбдүл Гафарзадәнин сөзүнү кәсди:

— Демәли, сиз планын әләјһинә чыхырсыныз?

Бу, әлбәттә, лап ағ олду вә биринчи катиб үзүнү чевириб јанында отурмуш Фәрид Казымлыја бахды; М. П. Гәриблинин бу бахышда гочалыгын вә јорğunлуғун һәлә мәғлуб едә билмәдији бир һөкмранлыг, амираңелик, гәзәб вар иди. Биринчи катибин сифәтиндәки бу ифадә бирчә анын ичиндә јаранды вә Фәрид Казымлы кими һүндүр бојлу, нили күрөкли, әзәлели идманчы бәдәнинә сәһиб олан бир адам о балышларын мүгабилиндә бир көз гырпымында кичилди, әриди, аз галды јох олсун, ән башлычасы исе бүтүн зал бу кичилмәнин, әримәнин шаһиди олду. Сонра биринчи катиб үзүнү Әбдүл Гафарзадәјә тәрәф чевирди:

— Давам едир, јолдаш Гафарзадә.

Әбдүл Гафарзадә даими төмкин вә чиддилији илә:

— Чох сағ олун, јолдаш катиб. — деди. — Јох, јолдашлар, мән планын әләјһинә чыхмырам... Мән онун әләјһинә чыхырам ки, бир сыра сәһәләрин, идарәләрин, о чүмлөдән дө бизим идарәнин спесификасы нәзәрә алынмыр. Бүтүн бунлар планын артырылмасы илә бағлы мәсәләләрди. Амма бир һалда ки, мән бу һөрмәтли хитәбәт күрсүсүнә...

Вәзән бу чүр ичласларда хитәбәт күрсүсүндәчә, нитг сөйләдији јердәчә Әбдүл Гафарзадәјә елә кәлирди ки, бу сөзләри дејән, данышан, беләчә зала бахан, залда таныш сифәтләр көрән, әлини дүјүнлөјиб хитәбәт күрсүсүнә дөјәчләјә-дөјәчләјә өзү өз дедикләрини тәсдиг

рүштөтлөрлө алыныр, жаланчы эмөк рапортлары бүтүн дүнжаны башына көтүрүб, көнд советиндөн тутмуш партия гурултайларыначан бүтүн өлкө миграсында кечирилген ичласлар театр тамашаларына чеврилдиб [чыкыш едөнлөр дө — артистлөр!], хардан истөйрсөн вө һара истаб билла, буна аначг Совет Иттифагы дөзө билер... Бүтүн бунлары фикирлөшөндө Эбдүл Гафарзаде аз галырды Совет Иттифагынын тәссүкү бүнү чөксин... Сонра күлүмсөйриди: ејби јох, к э л э ч э к д э һәр ше дүзөлчөк...

Эбдүл Гафарзаде һәмин күнөшли апрел сөһәри Рајон Ичрайјә Комитесиндәки мүшавирөдө чыкышыны к э л э ч э к л э баша вурүб хитабөт күрүсүндөн ашагы дүшдү, сонра даһа ики чыкыш олдү сонра сәт он икијә аз галдыгы үчүн биринчи катиб галкыб өзү мүшавирөнин ишинә јөкүн вурду вө бир о гөдөр чыкыш елөјөнлөрүн ичиндә төкчө Эбдүл Гафарзаденин чыкышынын үзөриндә дајанды.

— Көрүсүнүз, јолдашлар. — деди. — Белә бахсан, кичик бир тәсәррүфатын рәһбәриди. Лакин итгисади проблемләрдөн тутмуш вө тәндашлыг проблемләринчән, һәр шеји нечә дөгиг билир, өз фикирләрини салис ифадә едир, өн башлычасы исә, Бақы сакинлөрünün тәссүкү бүнү чөкир, халгын интересини күдүр. Масштабла фикирлөшир, баша дүшүрүсүз, масштабла. Сизин чохунуз данышды бурда, лакин элиниздә кағыз олмајанда адам баша дүшүмүр ки, нө дејирсиниз. Амма Гафарзаденин данышыгында дөмир мөнтигә фикир вердиниз? Нијә беләдир? Она көрө ки, ишлә јашајыр, ишә чаны јаныр, она көрө ки, ишдөн башы чыкыр, билир нө едир вө киминчүн едир. Сизин чохунузу гојмушун рәһбөр ишә, лакин чохунузу өз ишиниздән хөбөрүниз јохдур. Еле билирсиниз мән билмирәм? Билирәм. Бүтүн сигналлар кәлиб чатыр мәнә. Чаванлар чохду бу залда, бах өјрөнин бу төчүрбәли тәсәррүфат ишчисиндөн, өјрөни Гафарзадедөн. Сән дө, Казымлы, — Биринчи катиб үзүнү Фәрид Казымлыја тутду вө јенә дө бирчә анын ичиндә биринчи катибин сифөтинин ифадәси дөјишди, бајардан нәсиһәтләр вөрөн, хөјрхәһ төрдә данышан асгагал адамын өвөзинә инди Фәрид Казымлыја тамам гәддар бир адам бахырды. — онун сөзүнү кәсмәл...

Фәрид Казымлы јенә көзкөрөти кичилди, әриди, аз галды тамам јох олсун, амма буна бахмајараг, бу залда отуранларын демөк олар ки, һамысы јакшы билирди; Фәрид Казымлы нә гәдөр кичилсә дө, әрисә дө, бу мүвөгәти балачалашмады — залда өјлөшөнлөрүн иши доланыб, фырланыб, јенә дө кәлиб Фәрид Казымлыдан кечирди.

— Лакин, јолдаш Гафарзаде, — биринчи катиб бу дөфә дө үзүнү залда отурмуш Эбдүл Гафарзадејә тутду. — мөнтиг мөнтиг јеринә, план исә план јериндә. — Биринчи катиб бу сөзләрин тәсирини даһа дө артырмагдан өтүр бармагыны үч-дөрд дөфә хитабөт күрүсүнә вурду вө әввәлчә рәјасәт һејәтиндә отуранлар, сонра да онлара бахан залдакылар әл чалмаға бахтадылар.

Биринчи катиб планын вачиблији барәдә данышды, зала топлашмыш бүтүн тәсәррүфат рәһбөрлөрүнә планларын артыгламасы илә јеринә јетирилмәси үчүн вар күвөләрини сәфәрбөрлијә алмагларынн тапшырды, лазым билдији гестүришләр верди, тез-тез саатына баха-баха [вө гарны гурулдаја-гурулдаја...] керидә галанларә хөбәрдарлыг етди вө чыкышыны бу сөзләрлә гуртарды ки, һәркаһ бүтүн планлар [бу сөзләри дө дејөндө бармагыны үч-дөрд дөфә хитабөт күрүсүнә вурду вө төкрар етди: «— Бүтүн планлар!»] артыгламасы илә јеринә јетирилмәлиди ки, рајон бүтүн кестөрүчиләр үзрә социализм јарышынын галиби олсун. Ахырда да лап күл еләди:

— Јолдаш Гафарзаде дүз дејир, мүдрик дејир. Көлөчөк намиңә һәр биримиз элимиздөн кәлөни әсиркөмөлијик. Бах, беләчә... Бу да сөнин к э л э ч э ј и н... Ичлас гуртаран кими, Эбдүл Гафарзаде елә Рајон Ичрайјә Коми-

тетин бинасынын биринчи мәртәбәсиндән евә зәнк еләди ки, көрсүн әртел нечөдир. Дәстәји Гаратәл өзү көтүрдү, деди ки, јакшыдыр, биләд дө кәдиб консерваторијајә, сонра да сорушду ки, күнортаја нә тәбирсин. Эбдүл Гафарзаде ачыгланды ки, һеч нө биширмәк лазым бил, узан, истираһәт елә, өзүм кәлиб бир шеј дүзөлдөрәм.

Эбдүл Гафарзаденин Рајон Ичрайјә Комитесиндән чыкыб Гәбиристанлыг Идарәсинә кәлмәји һеч гырх дөгигә чөкмәди, амма кабинетнө кирән кими [көзләмә отагында да тәсмөрәк бир оғланла арыг әрчаиб бир киши дејәсөн он көзләјирди...], катибә гыз [идарәдә кәбә штаты јох иди, бу гызы фәһлә штаты илә — куја гөбиргазанды — шә көтүрүмүшдү] хөбөр верди ки, Рајон Ичрайјә Комитесинин сәдри Фәрид Казымлы јолдашын катибәси Ајна ханым зәнк еләјиб, сәдр Эбдүл Гафарзадени чагырыр.

Эбдүл Гафарзаде јазы мизинин үстүндәки тәзә гәзетләрә бахды. Әдәм сигарет чөкмирди, ичкји әлудә дејилди — һөрдөн бир кифи дүшөндө јүз-јүз әлли, узар башы ики јүз грам араг ичөрдү, амма бирчә күн дө гәзетсиз дајана билмәзди [бир дө ки, тарихи китаблары ошо хашлајырды]. Гәзет, елә бил ки, наркотик бир маддә кими, Эбдүл Гафарзаденин күндәли һөјәтына дахил олмушду вө гәзетләрин охуну да хүсуси бир ритуала чеврилмишди: күнорта тәхминән он ики дө бир арасы — јәни индики вахт — јазы мизинин архасына кечирди, чешмөјини дөјиширди, һәмишә ејни бир ардычыллыгга дүздүјү сөзләри — әввәлчә Азәрбајчан дилиндә, сонра рус дилиндә — бир-бир көтүрүб охумаға башлајырды, өзү дө биринчи сөһифәдән јох, солунчу сөһифәдән охумаға башлајырды вө бүтүн саһәләрә һәср олунуш јазылары охујурду вө бу вахт Гәбиристанлыг Идарәсиндә иш-әјәнләрин, ора кәлиб-көдөнләрин һамысы билирди ки, киши мәшгул-ләр, гәзет охујур вө она мане олмаз.

Нә исә, һәмин күнөшли апрел күнү Эбдүл Гафарзаденин гәзетин вахты кечирди, амма буна бахмајараг көзлөрүн мизин үстүнкји тәзә гәзетләрдән чөкиб катибә гыза бахды, күлүмсәди вө о чаван катибә гыз Эбдүл Гафарзаденин тәбәссүмүнү өзү билдији кими јөзду гызарды: о чаван катибә чөми он күн иди ки, Гәбиристанлыг Идарәсиндә ишә башламышды вө бу он күн мүддәтиндә гызы јакшы ишә салмышдылар ки, Эбдүл Гафарзаде кимдир вө әлбәттә, чалышыб күн рәгбәтини газанмалыдыр; гыз артыг билирди ки, Эбдүл Гафарзаде истәсә, Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгынын јанындакы Сулу дәрәһә сујуну бир күнүн ичиндә бошалдар, әкәр истәсә, Вақынын кирәчәшдәки о Чанавар дарвазасы дикдири ки, вар, бирчә күнүн ичиндә әрлә-јексан еләтирәр. Мәктәби битирдикдән сонра бир нечә ил института кирә билмамиш вө кәлиб гәбиристанлыгга катибә ишләмәјә чыкыр олмуш бу көзәл чаван гыз үрөјиндә Эбдүл Гафарзадедән һәм сорујурду, һәм дө бүтүн ичинә гәрибә бир мараг чөкмүшдү: бахырсан, ән адамды, ишә автобуслә кәлиб-кедир, һеч кимлә иши јохдур, кәлиб-кечими дө, дүздүр, сәлигәлиди, амма он күндү әјниндә елә ејни сөстүмдү...Ијирми илдән артыг бу идарәдә макиначы ишләјән Бөдүрә ханым исә үч күн бундан әввәл Эбдүл Гафарзаденин кабинетинә ишарә дәрәк: «— Чалыш... — демшишди. — Института да гојар сөни, аспирантураја да дүзөлдөр, сонра да лап профессор еләјәр...» Дүздүр, Бөдүрә ханым бу сөзләри дејиб күлүмшдү, амма о күлүшдә кизли бир иш-күдүрәт вар иди...

Амма о көзәл катибә гыз наһаг гызарырды, чүнки о дөм Эбдүл Гафарзаденин тәбәссүмүнүн бу гыза һеч бир дөхли јох иди вө үмумијәтлә, Эбдүл Гафарзаденин он күндә бу гыза һеч әмәлли-башлы бах-маға вахты олмамшыды.

Эбдүл Гафарзаде јенә дө автобуса миниб әввәлчә евә кетди, пен-сионин дөш чибинә зөрф гојду, сонра Рајон Ичрайјә Комитесинә кетди. Веш-алты нөфөр сәдрин гәбулуну көзләјирди, амма Ајна ха-

ным — өмрүнүн сон он беш илини жалныз Фәрид Казымлы илө ишдә жөн, Фәрид Казымлы бир-бир рәһбәр вәзифәләри дәјишдиккә о да ишини дәјишиб [Фәрид Казымлынын идәрә машынынын сүрүчүсү дә белә иди] һәр јердә она катибәлик еләјөн бу јашлы вә тәүрүбәли гадә Әбдүл Гафарзадәни көрөн кими:

— Бир дөгигә дајанып, Гафарзадә [бу гадын да сәдр кими табелин дә ишләјөн адамлары јалныз фамили илө чағырырды], инди. — Ајна ханымын сәдрин кабинетинә кирмәји илө чыхмағы бир олду. — Көзләјир сизи, Гафарзадә, кечин.

Әбдүл Гафарзадә ичәри кирәндә сәдр кениш мизин архасында отурмушду вә «Азәрбајҗан кәңчләри» гәзетини ики сәһифә боју ачып, гаршысында тутмушду: мизин архасында јалныз кениш ачылмыш гәзет вә Фәрид Казымлынын гәзетин һәр ики тәрәфиндән тутмуш ир вә етли бармаглары көрүнүрдү.

Вәзән гәзетләрдә күлмәли, әчаиб-гәраиб фотолар чап едиб алтын да јазырлар: «Бунун мә'насы нәди?» Хүсусән «Литератураја гәзәтә» да. Инди Әбдүл Гафарзадә дө фикирләнди ки, бах, мизин архасында да кениш ачылмыш гәзети вә о бармаглары беләчә чәкиб кәндә рәсән гәзетә ки, бунун мә'насы нәди? Әбдүл Гафарзадә күлүмсәди чүнки өзү бунун мә'насын јашшы билирди.

— Салам, јолдаш Казымлы!

Сәдр гәзетин архасындан:

— Бајаг саламлашмадығы — сорушду.

— Салам аллаһ кәламаыды...

Фәрид Казымлы даһа дөзә билмәди, гәзети ашағы салды вә бә јүк, јарашыгы чешмәјинин архасындан зәннлә Әбдүл Гафарзадә бахды:

— Аллаһа чох инанырсан?

— Мөним инаныб-инанмамағымдан нә асылды, јолдаш Казымлы! Варса, вар, јохса да, јохду дө...

— Бајаг катиб деди дө... Дәмир мәнтигә нә дөјәсән? Булдозер истәјирсән, һә?

Әбдүл Гафарзадә хүсуси дә'вәт көзләмәди вә мизә јახын күрсүдә сәдрлә үзбәүз отурду.

— Техника истәјирсән? Булдозер, һә?

Әбдүл Гафарзадә күлүмсәди вә јенә дө чаваб вермәди.

— Мән дө инди бир булдозер вердирсәм сәнә, нечә олар?

— Вердирмәссән!

— Нијә?

— Чүнки дүнја көрмүш адамсан...

— Бәс онда нә демагоглуг едирсән? Јә'ни ки, јолдашлар, бах дөмәјин ки, Гафарзадә беләди, еладди, һеч бир шәхси, мадди марағи јохду мөним, гөбиргазанлары техника илө эвәз етмәк истәјирәм, һә? Сабаһ да бири сорушанда, дөјәчәксән ки, кедин, Рајон Ичрайјә Комитәсинин ичләс протоколларына бахын, мән һәмишә техника истәмишәм, бүрократлар, лагәјдләр вермәјибләр... Һә? Инди нечәди, әмр еләјим, бир булдозер версинләр сәнә, гөбиргазанларын да штатыны мән нимума гәдәр ихтисар еләтирим? Һә?

Әлбәтгә, Фәрид Казымлы бу кабинетдә бајаг биринчи катибин бахышлары алтында кичилмиш, әријиб јох олмуш адам дейилди, амма һәр һалда Әбдүл Гафарзадәнин јанында да бу кабинетә ләјис шәкилдә, там әзәмәти илө көрүнүрдү вә ән башлычасы исә, буну Фәрид Казымлы өзү дө чох јашшы баша дүшүрдү. Фәрид Казымлы белә ишләрдә ушаг дейилди, түкү түкдән сечирди вә билирди ки, Әбдүл Гафарзадә истәсә онун өзүнү бу сәдрлик креслосундан ашыра елишдән говдулар, чүнки Әбдүл Гафарзадәнин Мәркәзи Комитәдә дө Москвада да мүкәммәл адамлары вә достлары вар иди. Дејирдиләр ки, [доғру дејирдиләр, јалан дејирдиләр — билмирди, амма һәр һалда дејирдиләри..], бу Әбдүл Гафарзадәнин кимләрсә бағышладығы үзү

Инди Леонид Илич Брежневин гызы Галинанын бармағындадыр. О јук һардан кедиб о бармаға кириб — Фәрид Казымлы буну билдириди, чүнки о үзүјүн елә бир јүксәк учушу мүгабилиндә Фәрид Казымлы чох кичик адам иди.

Әбдүл Гафарзадә јенә дө күлүмсәјиб:

— Еләтирмәссән... — деди.

— Мән еләтирмәрәм, катиб еләтирәр! Тапшырар, булдозер дө тапшырарлар сизә, компрессор да! Катибин бир сөзүнү ким ики еләтирәр?

— Катиб тапшыранды, бу он илдә тапшырајды дө?! Бурда дејир-ин, орда јадындан чыхыр... Көрмүрдүн, гарны елә курулдајырды, дө бил завоуд ишләјир.

— Сән ону һәлә јажшы танымырсан. Бајаг көрдүн мәнә нечә бахды? Көһнә гурдду!

— Гурдду, гурд олсун дө... Бәс биз нәјик, дошан-задыг?

Әбдүл Гафарзадә бу сөзләри јалныз катибин гарасына демирди, бу сөзләрдә Фәрид Казымлынын өзүнә дө нөвбәти бир хәбәрдарлыг тар иди; сонра Әбдүл Гафарзадә бирдән-бирә о кечмиш һадисәни хатырлады, диш һәкими Нәчәф Ағажевин чил-чил күрән сифәти, хоруз сипији кими гыпгырмызы сачы, гашы, киприји кәлиб көзләринин бабағында дајанды вә киши күлүмсәјә-күлүмсәјә:

— Бәс дост идиниз катиблә, нә олду? — деди. — Пишик кечди гараныздан?

Фәрид Казымлы ики голула да мизин үстүнә дирскәләнб назик һәмәсини әлләринин арасына алды вә Әбдүл Гафарзадәнин боз көзләринә бахды; бу боз көзләрә диггәтлә баханда Фәрид Казымлы һәсә һәмишә нараһат олурду вә бу дөфә дө көзләрини гаршысында отурмуш бу адамдын боз [вә сојуг! һәтта күлүмсәјәјинә бахмајараг да сојуг!] көзләриндән чәкди:

— Бунула дост олмаг олар — деди. — Беләсијчүн нә дост?

— О бойда һөрмәт еләдин она!..

Фәрид Казымлы бу сөздән, елә бил ки, бир балача сәксәнән кими елдү, чәнәсини әлләринин үстүндән галдырды, сонра күрәјини галын елә јумшаг креслонун сөјкәнәчәјинә сөјкәјиб әлини јелләди:

— Әши, сән дө елә данышырсан, елә бил ушагсан!.. Бу һөрмәт инанды? Ағлын дөјәсән мәнә кедиб... Буна бир дөниз һөрмәт елә, һәгсәдәујугун ки, һесаб еләди, бир дөгигәнин ичиндә башыны кәсиб тулајар, һеч уф да дөмәз! Белә бахырсан, гоча кишиди дө, сәһәрдән ишәма кими гарны чурулдајыр, анчаг әслиндә гурдду, гурд, өзү дө гәздән ајыгды!..

Әбдүл Гафарзадә јенә дө күлүмсәди, диш һәкими Нәчәф Ағажевинин о чил-чил күрән сифәти, о гыпгырмызы сачы, гашы, киприкләри јенә дө кәлди дурду кишинин көзләринин бабағында. Бу һадисә бир нечә ил бундан әввәл олмушду вә арадан кечән мүддәт әзиндә һеч ким, һәч чүмләдән Фәрид Казымлы да билмәмишиди ки, [һәләлик билмәмиш-иди, чүнки һачанса јәгин ки, билчәкәди! бәлкә дө һеч билмәчәкәди...], Әбдүл Гафарзадә һәмин газдан ајыг адамын — Рајон Партија Комитәсинин биринчи катиби һөрмәтли М. П. Гәриблинин башына нә ојун ачыб...

... О заман Фәрид Казымлынын өзү телефонла Әбдүл Гафарзадәнин евинә зәнк чалды, сәһәр тездән јанына чағырды вә һәсә тә'чили бир иш олдуғуну баша дүшөн Әбдүл Гафарзадә сәһәр тездән Рајон Ичрайјә Комитәсинә кетди, бирбаша сәдрин кабинетинә кечди.

Фәрид Казымлы ачыг-ашкар һөјәчанлы иди, Әбдүл Гафарзадәни көрөн кими: « — Кәл әләш!.. — деди, сонра зәнки басыб Ајна ханымы чағырды: — һеч кими ичәри бурмахма!» Ајна ханым бу тапшырыға тәләччүб етди, чүнки онсуз да Әбдүл Гафарзадә јанында оlanda ичәри һеч кими буражырды.

Фәрид Казымлы јәгин ки, кириш үчүн бир сөз тапмајыб [бир

дә ки, Әбдүл Гафарзаде илә сөһбәтдә киришә нә еһтиҗат вар иди бирбаша мәтләбә кәчди: «— Кишиҗа гызыл лазымдыр!» Әбдүл Гафарзаде ири чешмәјини көзүнүн үстүндә дүзәлтди вә дигәтлә Фәрид Казымлыҗа бахды: «— Һансы кишиҗә?» «— Катибә дә, баша дүшмәрсән, Гәриблиҗә!»

Араҗа кичик бир сүкут чөкдү вә Фәрид Казымлы җахшы баһа дүшүрдү ки, бу кичик сүкут әрзиндә Әбдүл Гафарзаде һәр шеји бәһәриндә көтүр-гој едир, чүнки Фәрид Казымлынын фикринчә, Әбдүл Гафарзадәнин бејни белә ишләрдә пусгуда дајанмыш ағыллы вә йәртүчү бир чанавар иди, шикар там һазырыҗдыса, тамам арҗаынчылар ғыҗдыса, пусгудан сычрајырды, һазыр дејилдисә, әмماسы вәряҗдыса нәсә хошуна кәлмирдисә, һеч вахт пусгудан чыкмырды; одур ки, һәр шеји ачыг вә олдуғу кими данышды ки, Әбдүл Гафарзадәнин шүбһәләри галмасын: «— Дүнән чагырмышды мени. Ордан-бурдан сөһбәт еләди, мән нә билим, күчәләри гајдаҗа салмаг лазымды, канализация бәлә кәлди, газ кәмәри бәлә кетди, сонра да башлады ки, пенсияҗа чымаг истәјирәм, ишдән кетмәк үчүн әризе вәреҗәҗәм, гоҗалма шам, جورлумушам... Сөзү дејир дә, әризе вәрендә о?! Сонра да јавап јаваш фырлатды-фырлатды, кәтириб онун үстүнә чыхартды ки, бир әпулу вар, истәјирәм ону гызыла чевириш... Дүзү, әввәлчә бу сөһбәтдән шүбһәләндим, арамыз елә ачыг дејил бунунла, өзүн билирсә илдә үч-дөрд дәфә һөрмәт еләјирәм она, вәссалам. Нә мән бунун адымыҗам, нә дә бу мәним адамымды!.. Әзүн билирсән!.. Фикирләшдим кәниҗә мени сечиб? Елә инди дә фикирләширәм... Нә исә, ики јүз еләдә дәнә онлуг гызыл истәјирәм... Мәним дә сәннән башга кунамын кәлдә бир адам јохду. Бу иши башга адама етибар еләјә билмәрәм...»

Җәгин һәр шеј һәгигәтән Фәрид Казымлынын сөјләдиҗи кими олмушду, јохса бу гызыллары Фәрид Казымлы өзү үчүн истәјирәҗә ки, киләтмәјин нә мәнасы вар иди, биринчи дәфә дејилди ки, таныш олурдулар... Башғасы үчүн дә истәсәјди, М. П. Гәриблинин адыны вәрә мөзди, чүнки бунун һеч бир мәнасы јох иди. Јох, Фәрид Казымлы һәгигәти дејирди.

Әбдүл Гафарзаде: «— Она көрә сәни сечиб ки, — деди. — Јахшы таныҗыр сәни!..» Сонра бу сөзләрин бир аз һөддән артыг кобүд сәләтләндирини һисс едиб еләвә етди: «— Етибар едир сәнә!..» Фәрид Казымлы: «— Билмирәм... — деди. — Һәр нә исә, көрәк мәнә көмәк еләјәрсән!..» «— Бирини нечәдән истәјир?» Фәрид Казымлы: «— Гижмәти ки, — деди. — мән дејәчәҗәм она. Билмирсән, хәсисин биридик, бешә алты дәфә тәқрар еләди ки, пулу азы, учуз олсун, бүтүн варым-јохум буду! Јаланчынын атасына ләһәт! Сојанда елә сојур ки, адамны чибиндә бир гара гоипк дә галмыр!..» Әбдүл Гафарзаде боз көзләрини еләчә Фәрид Казымлынын көзләриндән чөкмәјәрәк: «— Бирни мән маната дүзәләр...» — деди. Фәрид Казымлы голларыны ачды: «— Чоҗа баһады!.. Горхурам разы олмасын...» Әбдүл Гафарзаде: «— Бунун елә бешә јүз манаты гарантјадыр ки, һеч ким һеч нә билмәјәчәк, сөз-сөһбәт олмаҗачаг дә! — деди. — Бунун дај нәји баһады?...» Фәрид Казымлы: «— Јахшы, — деди. — гижмәти дејәрәм өзүнә, сонра хәбәр еләјәрәм.»

Әлбәттә, Фәрид Казымлы баша дүшүрдү ки, бу пулу һәр мин мәнәтатдан азы ики јүз манатыны Әбдүл Гафарзаде өзүнә көтүрәчәк вә Әбдүл Гафарзаде дә билдири ки, Фәрид Казымлы һәр бир гызыл олдуғун гижмәтини М. П. Гәриблиҗә мин манат јох, ашағысы мин ики јүз манат дејәчәк. Дүзәдү, Әбдүл Гафарзадәнин дә, Фәрид Казымлынын дә елә едәчәкләри о пула еһтиҗатлары јох иди, амма бу бир шакәр иди, ојун иди, бәлкә дә лап хәстәчләр... Амма — Әбдүл Гафарзадәнин боз көзләри күлүмсәди — бу ишләри һәлә билмәк олмаз...

Сөһәрисә күн Фәрид Казымлы хәбәр вәрди ки, М. П. Гәрибли дејилән гижмәтә разыдыр.

Диш һәкими Нәчәф Аҗајевич Әбдүл Гафарзадәнин, даһа доғрусу, әрзәрибинин чоҗданкы мүштәрисә иди; бу күрән вә намәлум јашлы адам һәгигәтән көзәл бир диш һәкими иди вә Вақынны диши әстәләнмиш, хүсусән дә ағзында протез кәздирән бир чоҗ сакинләрин арасында бөјүк нүфузу вар иди, амма о хәстәләрин вә протез сәләрибинин чохунун хәбәри јох иди ки, һәким Нәчәф Аҗајевич, ејни заһиддә, узун илләрди ки, кизлин гызыл алверилә дә мәшгулду вә бу һәндә дә мүштәриләр арасында бөјүк нүфуз саһибидир.

Үмумиҗәтлә, һәким Нәчәф Аҗајевич чоҗ дирибаш адәм иди вә һәндә ишләтдиҗи алман диш гурғусунун гаршысында инамла дајанмыш кими, һәҗәтәндә да һәр үзүнә һазыр бир уста иди. О вахтлар бүтүн әһәкә, о чүмләдән Азәрбајҗан республикасы да Сов. ИКП-нин XXVI гурҗултаҗына һазырлашырды, һәр јердә сөһбәт игтисадиҗатын, тәсәрүффатын, мадди-мәдени гуручулуғун һәр бир сәһәсиндә, еләчә дә халғар достлуғу сәһәсиндә еләдә едилмиш мисилсиз наилиҗәтләрдән кәтири, һамы мукафатландырылырды, фәхри адларә лајиг көрүлүрдү, кәтири кечичи Гырмызы бајраглар һаггында узун вә әсл бајрам тәһәсинә лајиг шеирләр јазырды, гәзәтләр, хитабәт күрсүләри, радио телевидиҗи Леонид Илич Брежневин аталыг гајғысындан данышырды, көзәл артист Вјачеслав Тихонов һәр ахшам мәркәзи телевизијада үтүмәхүс бир сәнәткарлыгыла Л. И. Брежневин әсәрләрини охујурду, [буна көрә дә ССРП Али Совети Рәјасәт һәҗәти төрәфиндән Сосиалист Эмәји Гәһрәманы адына лајиг көрүлдү!]. Белә бир вахтда, мәҗлиһин, төнтәнәли ичласлары, көрүшләрин бу чүр руһ јүксәклиҗи дә долу чошғун бир чагында һәким Нәчәф Аҗајевичин јекәнә гајғысы һәкмин һавасы нисбәтән тәмиз олан дағлыг һиссәсиндәки мәнизиләт күчәјә бахан бөјүк ејваныны шүшәбәнд еләтдирибәнәдән ибарәт иди.

Мәсәлә буранында иди ки, бинаны тикәндә Вақынны күләјини нәҗәрә алмамышдылар, һәмин ејваны һәмишә күләк тутурду вә күләјин һәндән һәтта јајда да ејвана чыхыб һава алмаг, чај ичмәк, һәр дәнә оҗнаҗ, демәк олар ки, мүмкүн дејилди, амма о ејваны шүшәбәнд еләмәк үчүн дә һеч чүрә ичазә алмаг мүмкүн дејилди [куја шүшәбәнд салынды, тәкчә о он мөртәбәли бинанын јох, јени салынмыш бүтүн о јени перспектин архитектураһы позулуырду]. Һәким Нәчәф Аҗајевич уста шырыб бир-ики дәфә бу ејваны шүшәбәнд еләмәјә чәһд көстөрмишди, амма ахшам милис идәрәсиндән кәлиб сөкмүшдүләр; бир сөзлә, тәкчә кәлиб елә бир нөгтәјә дирәнмишди ки, танышлыг да, рүшвәт дә чәһк еләмирдик. Бир шүшәбәнд мәсәләсиндән өтрү јүксәк рутбәли шәхсләрә мүраҗиәт етмәк ајыб иди, јеринә дүшмәзди, кичик рутбәли шәхсләр есә јүксәк рутбәли шәхсләрин горхусундан ичазә вәрә билмирдиләр.

Күнләрин бир күнү һәким Нәчәф Аҗајевич дөрд-беш уста чагыб әввәлдән һазырлатдыҗы тахталардан, шүшәләрдән бирчә кечонин һәндә шүшәбәнд дүзәлтдири вә дөрдүнчү мөртәбәдәки о шүшәбәнд күчәјә бахан һиссәсиндә ири вә јарашыгылы гырмызы һөрфләрлә:

СОВ.ИКП-нин XXVI ГУРУЛТАҖЫНА ЕШГ ОЛСУН!

Сөзләрини јаздырды, Леонид Илич Брежневин маршал палтарында, дошу Гызыл улдузларла, Ленин мукафатларыҗла, сәјсәз-һесабсыз оҗнаҗ вә медал лентлары илә долу бөјүк шәклини [бу шәкли дә Азәрбајҗан Рәсәмалар Иттифагынын Бәди фондуна әввәлдән сифариш елиб, чөкдириб евә көтирмишди] о шүарын үстүндән асдырды вә шунаҗла да кифәјәтләнмәјиб Л. И. Брежневин Сов. ИКП МК-нын јекәнә сөцилмиш катиби К. У. Черненко илә бирликлә 1978-чү илин сентябр ајында Вақыҗа кәләркән Азәрбајҗан пајтахтына Ленин ордени илә тәһәсиндән олунамасына һәср едилмиш төнтәнәли ичласда дедиҗи вә бүтүн совет Иттифагына сәс салан сөзләри:

ШИРОКО ШАҖАЕТ АЗЕРБАЙДЖАН!

рус дилиндә [буну да ири гырмызы һөрфләрлә елә һәмин Бәди фондуна јаздырмышды] шүшәбәндиң јән төрәфиндән асдырды; бундан

сонра нә милис идаресиндә, нә район Ичрайијә Комитесиндә, нә јухары тәшкилатларда һеч ким чүр'әт еләјиб кәлиб бу шүшәбәнд сөкә билмәди. Район Ичрайијә Комитәси нөвбәдәнкәнар ичласында хә суси гәрар гәбул едиб бирнанын ме'марлыг кәркәми корланмасын дән тә'чили сурәтдә о онмртәбәли бирнанын бүтүн күчә ејванларыны шүшәбәнд чевирди. О заман Надежда Фјодорова өзүнү сахлаја билмә јиб башыны булаја-булаја тә'нә илә әринә деди: «— Им всем то обојтә бесплатно!.. А ты, дурак, истратил столько денег!» Гоншулар, әлбәтте, бу ишдән чо раз ч галмышдылар, һамынын, һәтта Нәчәф Агајевичдән зәһләси кедәнләрин дә үрәкләриндә бу күрән адама бир мәнә нәтдарлыг һисси баш галдырмышды, амма Район Ичрайијә Комитәсинин кестәриши вә евләр идарәсинин чидд-чәди илә о јени шүшәбәндләрә о гәдәр шүарлар вурмушдулар, о гәдәр Леонид Илич Брежневин шәкилләрини асмышдылар ки, мәнзилләрә ишыг дүшмүрдү вә Нәчәф Агајевич бу фүрәтдән истифадә едиб өз ејванына вурду шүарлары, Л. И. Брежневин шәклини кечәләр хәлвәтчә бир-бир чә хартды, һеч ким дә бунун фәргинә вармады. Дүздү, шүшәбәнд Нәчәф Агајевичә пулла баша кәлмишиди, амма гоншулардан фәргли оларә инди онун мәнзилине ишыг дүшүрдү вә Надежда Фјодорова да тә кинлији бунда тапырды.

Һәким Нәчәф Агајевичин арвады, кәзәл диш техники Надежда Фјодорова рус иди вә һөкүмәтдән бир шәј гопармаг истәјәндә [ја ишлә мәк үчүн әлверишли поликлиника тәләб едәндә, ја нөвбәдәнкәнар атомобил алмаг истәјәндә, ја рәсми сәнәти, јә'ни һәкмилији илә бағла харичи ләвазимат вә апаратура уғрунда мүбаризә апаранда вә сә азәрбајчанлы Нәчәф Агајевич бу чәһәти халглар достлуғуна нүмунә кими, хүсуси оларәг вәзифәли јолдашларын нәзәринә чатдырарды ләзым оlanda Азәрбајчан КП МК-ја, Сов. ИКП МК-ја, Сијаси Бүрәјә Л. И. Брежневә, һәтта хүсуси еһтијач һисс едәндә Ленинин мавзолејинә [«Әзиз Владимир Илич! Сән әлмәмисән, сән бизим үчүн даима чәк ләсан! Буна кәрә дә бејнәлмиләл аилмисән адындан сәнә мүрачизә едирик...»] шикајәт телеграмлары вурурду вә сонсуз олдуғлары үчүн ики нәфәрдән ибарәт бу аилә Бақыда, олсун ки, ән фираван һөјәт лардан бирини сүрүрдү. Надежда Фјодорова ағаппаг иди, Нәчәф Агајевич исә гыпгырмызы иди, амма бу адамлар бир-бирләрини о гәдәр севиّر вә баша дүшүрдүләр ки, сифәтдән бир-бирләринә бәнзәмәсәләр дә елә бил, әр-арвадлыгдан әввәл әкис бачы-гардаш олмушдулар.

Фәрид Казымлы илә һәмнин гызыл сөһбәтиндән сонра, Әбдүл Гафарзадә Гәбиристанлыг Идарәсинә кедиб Мирзәибини јанына чә гырды вә тапырды ки, һәким Нәчәф Агајевичә сифариш кәндәрсин ахшам бир јердә һәкимин евинә кедәчәкләр. Мирзәиби тәәччүб етди чүнки Әбдүл Гафарзадәгә гызыл ләзым оlanda өзү һеч вахт һәким Нәчәф Агајевичилә кетмәзди, бу иш тамамилә Мирзәибинин еһдәсинә дән архајын иди, билирди ки, бу күрән адам еһтијатлы, тәдбирлидир дүнјанын ишләриндән баш чыхара билир вә индики заманда, өлкәнә бүрүмүш бу тәнтәнә ичиндә белә бир адамын илишмисә еһтималы сифәра бәрәбәрди, амма буна бахмајараг өзү һеч вахт биләваситә Нәчәф Агајевичлә әлагәјә кирмәмишиди, вәситәчи һәмишә Мирзәиби олмушду.

Әбдүл Гафарзадә белә ләзым билирдисә, демәли, белә дә олмалы иди — Мирзәиби һәким Нәчәф Агајевичлә данышды, ахшам Әбдүл Гафарзадә илә бирликдә о кәзәл шүшәбәндли мәнзилә кетдиләр. Надежда Фјодорова кәзәл диш техники, әринин кәзәл кәмәкчиси олмағ ла бәрәбр, кәзәл дә чај дәмләјирди вә Әбдүл Гафарзадә үстүнә тәр тәмиз сүфрә салымыш, күмүш чәнкәл-бычаг дүзүлмүш, мейвәли ширнијатлы кирдә мизин архасында отуруб о кәзәл чајдан [һајфә ки, һили јох иди.] бир-ики гуртум алды, сонра армуду стөканы нә

кәјә гојду вә: «— Мәнә ики јүз әлли дәнә гызыл онлуг ләзымдыр.» —

Әлбәттә, һәким Нәчәф Агајевичин дә, Надежда Фјодоровнанын Бақыда билмәдији шәј јох иди вә һәрдән гызыл әлверини Мирзәиби еләсәләр дә, бу гызылың әслиндә кимә чатдығыны билирдиләр. Нәчәф Агајевич бу дәфә Әбдүл Гафарзадәнин өзүнүн кәләчәјини еши- ләдә баша дүшдү ки, сөһбәт нәсә әсаслы бир мәсәләдән кедир. Демә- лә, чох гызыл истәјирмиш, она кәрә өзү кәлиб.

Һәким Нәчәф Агајевич арвадынын дәмләдији чајы һәмишәки ләз- ләтлә ичә-ичә: «— Ики јүз әлли дәнә онлуг.» — сорушду. Әбдүл Гафар- задә: «— Һә, ики јүз әлли дәнә онлуг. — деди. — Анчаг... ики јүз әл- ли дәнә фалшиви олсун.» «— Һә? — чај аз галды һәким Нәчәф Ага- јевичин боғазында галсын. — Фалшиви?» Әбдүл Гафарзадә боз кәзлә- рини һәким Нәчәф Агајевичин кәзләриндән чәкмәјәрәк башынын һә- қәти илә сәәләрини тәсдиг едә-едә һәмишәки сакитлији илә деди: «— Ики јүз әллиси дә фалшиви олсун.»

Мирзәиби сәсини чыхартмады, чүнки о саат баша дүшдү ки, сөһ- бәт елә бир ишдән кедир ки, Мирзәибинин о ишә гарышмаға сә- нийјәти чатмыр.

Нәчәф Агајевич о кирдә мизин архасында үзбәүз отурдуғу Надеж- Фјодоровнаја бахды: әлбәттә, белә бир адамла, јә'ни Әбдүл Гафар- задә илә мүнәсибәтләри корламағ һеч вәчһлә онларын хәјринә ола бил- мәди [шәхсән бу евә кәлмәји дә, јәгин ки, бир нөв хәбәрдарлыг иди!] белә бир адамын биләваситә өзүнүн бу ишә киришмәји Нәчәф Ага- јевич үчүн төһлүкәсизлији тә'мин едирди; һәркәһ бу хаһиши рәдд етәјди Әбдүл Гафарзадәнин симасында елә бир дүшмән газанагагды ки, ики нәфәрдән ибарәт бу кичик аилә [бејнәлмиләл аилә олса да] һә- шәшки раһатлыгы илә јашаја билмәјәчәкди — бу, күн кими ајдын әр һәгигәт иди.

Һәким Нәчәф Агајевич кәзләрини Надежда Фјодоровадан чәкиб Әбдүл Гафарзадәгә бахды: «— Чәтин ишдир...» Әбдүл Гафарзадә: «— Билирәм...» — деди. Нәчәф Агајевич дәриндән нәфәс алды: «— Јалһыз сиз дәрин һөрмәтим олдуғу үчүн... тапарам...» Әбдүл Гафарзадә: «— Чох сағ ол, һәким. — деди. — Мән белә шәјләри јаддан ахармырам.»

Ики јүз әлли гәлп гызыл онлугун һамысыны бир јердә әлли мин маната сөвдәләшдиләр [Нәчәф Агајевич: «— Мәним өзүмә һеч нә ләзым дејил. — деди. — Јалһыз сизин хаһишинизи јеринә јетирчә- мән, ләзыми адамларла данышачағам, јахшы сәнәткар тапачағам...»] вә Әбдүл Гафарзадә Фәрид Казым- дан алдығы ики јүз әлли мин манат пулун [Фәрид Казымлы кә- нәсән М. П. Гәриблидән нә гәдәр алмышды: үч јүз мин? Јохса бир аз чох?] әлли мин манатыны һәким Нәчәф Агајевичә верди вә тәхми- нән он күндән сонра, ики јүз әлли гәлп сиккәни әсл Николај онлуғу әмин Фәрид Казымлыја төгдим етди.

Әбдүл Гафарзадә һәмнин әмәлијјатдан нәгд ики јүз мин манат мән- нәт әлдә етди. Нәчәф Агајевич исә бу әмәлијјатдан чәми он мин манат пул газанды [гәлп сиккәләри гырх мин маната дүзәлтдиришиди], амма бу әмәлијјатын гижмәти онун үчүн һәгигәтән гат-гат артыг иди: Әбдүл Гафарзадәнин достлары сырәсына кечирди вә Бақыда чанавар әмин бурун-буруна дајанмыш рәгиләринин арасында раһат бир өмүр өрмәчәкди...

Әлбәттә, бир селлофан торба һәмнин гәлп сиккәләр әслиндә бомба иди, һанасна партајачагды, амма бунун даһа Әбдүл Гафарзадәгә әлли јох иди, бунун һеч Фәрид Казымлыја да дәхли јох иди, адичә партағ Фәрид Казымлы һеч өзү дә билмәдән М. П. Гәриблијә бир селлофан торба долусу бомба вериди; бәлкә һеч М. П. Гәриблинин дә бомбадан хәбәри олмајачагды, о гәлп сиккәләри һәгиги гызыл билиб әрүнүн ахырыначан истисинә гызыначагды... Бәлкә дә хәбәри ола-

чагды вә о бомба партлажачагды? Партлажачагды вә элбәттә, М. П. Дриблинин өзүнү инфаркт едиб өлдүрөчөкди, чүнки М. П. Гәрибли кичи кедиб шикајәт едәчөкди, кимә дејәчөкди ки, мәнн, көһнә партија үзүнү, рәһбәр ишчини, рајон партија комитәсинин биринчи катибини алдыбылар, мәнә Николај онлугу әвезинә, ики жүз әлли дәнә онлугу верибләр?.. Гардан иди сәндә бу гәдәр пул ки, ики жүз әлли дәнә онлугу колај онлугу алмаг истәјирдин, ај јолдаш биринчи катиб? Хәр һалда бундан сонрасы Әбдүл Гафарзадәнин јох, М. П. Гәриблинин өзүнү гајгысы иди...

...Һәмнин апрел күнү бу һадисә артыг кечмиш заманларын һадисә си иди вә о бомба һәлә ки, партламамышды; диш һәкмин Нәчәф Аҗејевичин чил-чил күрән сифәти, гыпгырмызы сачы, гашы, киприји Әбдүл Гафарзадәнин көзләринин габагындан чәкилди вә киши Фәрид Казымлы илә сөһбәтә гајытды:

— Гурдду дејирсән?

— Бәс нәди? Көрмүрдүн, о вахт дејирди ки, әризә вериб кедә чөјәм... Вәс нә олду?

— Вәзифә ширин шејди дә... — Бу сөзләрин өзү дә икибашлы иди чүнкү Фәрид Казымлы өзү дә вәзифә сәһиби иди вә инди онун габуу отагында отуруб гәбул көзләјән бир чох инсанын мүгәддәрәти бу адәмын әлиндә иди.

— Ширин шејди, онда фәсон еләмәсин... Гурдду, гурд!..

Әбдүл Гафарзадә бајагы сөзләрини тәкрар етмәји ләзим билди.

— Гурдду, гој олсун дә... Бәс биз нәјик, довшан-задыг?..

Бу ачыг-ашкар һәдә-горхудан Фәрид Казымлы да өз пајыны көтүрмәли иди. Рајон Ичрайјә Комитәсинин сәдри:

— Валлаһ, — деди. — сизин ичиниздә баш чыхармаг, сағ-саламат галмаг чәтин ишди... Сән һәр тәрәфдән өзүнү страхават еләјирсән.

Бәс мән өзүмү нечә страхават еләјим? Һә? Буну һеч фикирләшмисән.

Әбдүл Гафарзадә даһа күлүмсәмәди, һәмишәки чиди ифадә илә:

— Буну көрәк сән өзүн фикирләшәсән дә, башува дөнүм сәннин. — деди, ајага галхды вә пенчәјинин дөш чибиндән индичә евдә һазыр ладыгы зәрфи чыхарыб мизин үстүндә сәдрин габагына гојду.

Сәдр зәрфә бахды, сонра мизин орта жешијини чөкди вә зәрфә көтүрүб жешијә гојду, Әбдүл Гафарзадәнин ачыг-ашкар һисс еләјиби бир килејлә:

— Өзүн дә аја-илә дөнмүсән... — деди.

— Вагышла, бу дәфә бир-ики күн кечикдирдим, амма валлаһ ишим јаман чохдур, һеч башымы гашымаға вахт тапмырам... Кедә биләрәм?

— Бир сөзүм варды сәнә... — Фәрид Казымлы вәзифәчә өзүндә гат-гат ашағы олан Әбдүл Гафарзадәдән бир шеј хаһиш едәнә, һәмишә тутулурду, чәтинлик чәкирди. — Балдызым оғлуну евләндири ахы...

— Мүбарәк олсун!

— Инди Москваја кедирләр, свадебни путешествијаја...

— Сағ-саламат кедиб-гајытсынлар!

— Москвада гәстинисә мәселәсинә көмөк еләјә биләрсән?

— Нә вахт кедирләр?

— Сабаһ.

— Ахшам зәнк еләјиб сәнә дејирәм ки, һансы мейманханаја дүшү сүнләр. Кедә биләрәм?

— Кет дә...

Әбдүл Гафарзадә кабинетдән чыхмаг истәјәндә, бирдән аја сахлады, сәдрә тәрәф кәлди.

— Дејәсән мән дә склероз олмаға башлајырам... Сән елә елә ки, још чөкмөк үчүн асфалт сехи ачым. Нә имканын варса, елә. Гој ачым сехи. Һәлә ки, башга адама демирәм, сәнә дејирәм, көмөк елә...

Бу да бир хәбәрдарлыг иди, Фәрид Казымлы буну јахшы баш...

...шүрдү вә Әбдүл Гафарзадәнин дә сөздә јох, һәгигәтдә имканларыны бахшы билирди.

Әбдүл Гафарзадә тәкрар етди:

— Көмөк елә... һәм гәбиристанлыгда абадлыг олсун, һәм планы бахшы верәк, һәм дә ки... чох јахшы олар. Узаға кетмирәм һеч, бах, бакынын о көһнә мөһәлләләриндә биналар ки, вар е, һамысынын дамы арданды. Сајы-һесабы јохду о чүр биналарын, пајызда, гышда да дамылары су бураһыр, тәмир еләтдирә билмирләр. Гырчы дај демөк олар ки, јохду шәһәрдә. Мән онларын тәмиринә башласам, билирсән дә олар? Бу пулу сајыб гуртармаг олмаз... Сәннин дә ишләрин јахшы олар...

Фәрид Казымлы јарашыглы чешмәјинин архасындан јенә дә аңналә Әбдүл Гафарзадәјә бахды вә:

— Бахарыг... — деди.

Әбдүл Гафарзадә сәдрин кабинетиндән чыхды.

Зәрфдә һәмишәки кими, мин манат пул вар иди.

4

ГАНУНЛА ЗАРАФАТ ЕЛӘМӘК ОЛМАЗ.

Мурад Илдырымлы дөрд иллик тәләбәлији әрзиндә јалһыз бир дәфә шәһәр гәбиристанлыгына кәлмишди [онда «һәр шеј кечиб кедир...» адлы бир һекајә јазырды — индијә гәдәр Мухтар Худавәндәнин жешијиндәди, — буна көрә дә гәбиристанлыгы көрмөк ләзим иди], бир күндә дајаныб һансы бир дәфин мәрәсининсә мүшәһидә етмишди вә о заман гәбиристанлыгы бәлә нәһәк, белә учусу-бучагысы көрәмишди. Һәмнин апрел күнү исә тәләбә Хосров мүәллимлә бирликдә гәбиристанлыг Идарәсиндә отуруб мүдирин көзләјә-көзләјә Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгы бәрәдә фикирләширди; тәләбәјә елә кәлирди ки, бу балача көзләмә отагынын һавасы да чүрбөчүр газлардан јох, кичи-кичик гәбир дашларындан ибарәтдир. Онунчу синфи ки, битирәндән сонра биринчи дәфә кәнддән чыхыб кәлиб Бакыны көрмүшдү, о заман бу шәһәрин бөјүклүјү, бу шәһәрин сојугганлыгы, бир-бирини танымадан, елә һеј һараса тәләсән адамларын чохлуғу, автобуслардакы, тролейбуслардакы басаба Мурад Илдырымлыны нечә сарыстмышдыса, нечә тә'сир етмишдисә, Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгынын да бөјүклүјү, јан-јана дүзүлмүш вә учу-бучагы көрүнмәјән гәбир дашларыннын һал сүкүту инди ону еләчә сарыстмышды, она еләчә тә'сир етмишди.

Гәбиристанлыг Идарәсинин јолуну танымадыглары үчүн Хосров мүәллимлә автобуздан Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгынын ашағы баһында дүшмүшдүләр вә гәбирләрнин арасы илә дә жејли јол кетдиләр. Бүтүн гәбиристанлыг бомбош иди вә Хосров мүәллимлә тәләбә Мурад Илдырымлы Гәбиристанлыг Идарәсинин јерини һеч кимдән соруша билмирдиләр. Бирин арыг, узун вә ири аддымы, о бири кәдәк, јөндәмиз вә јанындакы илә ајаглашмагдан өтрү аз гала јүјүрән бу ики дәфәри — бу чаваны вә гочаны нимдәш әјин-башларынын касыбычылыг ејниләшдириди, икисинин дә бахышында, сифетиндә, һәрәкәтләриндә бир көмөксизлик, әләчсызлыг, ачизлик вар иди вә бу да онларын о бомбош Түлкү Кәлди Гәбиристанлыгында даһа артыг мискин дәрәҗәләриди вә бу дәм онларын о мискинлији илә о гәбирләрнин дә араһында, елә бил ки, бир ошарлыг вар иди.

Хосров мүәллим һәмишәки кими, сүкүт едирди, амма бирдән-бирә тәләбәнин бүтүн бәдәниндән бир горху һисси кечди: тәләбәјә елә кәлди ки, Хосров мүәллим Гәбиристанлыг Идарәсинин јолуну индичә бу гәбир дашларындан соруса чаг...

Гәбирләрнин арасы илә долашдыгча, о сајсыз-һесабысыз гәбир дашларына һәкк олунмуш гочаларын, чаванларын, ушагларын, гадынларын, кишиләрин, оғланларын, гызларын шәкилләринә бахдыгча тә-

лөбөжө елө кәлирди ки, бүтүн дүнја әслиндө бу чүр сојул шәкилләрдән ибарәтдир вә о өзү дө, јәни төлөбө Мурад Илдырымлы да бу чүр бир шәкилдир вә инди кедиб Гәбиристанлыг Идарәсини тапмағынын дорада о јазыг Хәдичә арвад үчүн јер көтүрмәјини, мөһәллә кишиләрини, мөһәллә арвадларыны севиндирмәјини һеч бир мөһәссәс јөхдур вә үмумијјәтлө, о дәм төлөбө үчүн јалныз өз јашајышы, јалныз өз һисләри, өз дүшүнчәләри, өз изтираблары јөх, бүтүн һәјәтамам ләзимсиз бир шәј кими көрүнүрдү.

Хосров мүәллимин узун гара плашынын, түнд көј шалварынын бөјүрләринә сәлиге илө јамаг тикилмиш гара ајагаблыларынын, көһнө јашыл шлјапасынын ичиндө инди о арыг вүчүд елө бил даһа јөх олук кетмишиди, елө бил о гара ајагаблылар, о түнд көј шалварын адда-булад палчыга, тоза-торпага булашмыш балаглары, о узун гара плаш өз-өзүнә һәрәкәт едирди, онлар чанлы инсан әјиндө дејилдиләр, ичәрилләр тамам бош иди.

Инди гәбиристанлыг мүдирини кабинетини гаршысындакы балача көзләмә отағында вахтыла, көрүнүр, чох көзәл олмуш, амма да һа јашлашмыш, бөјрәкләри хәстә олдуғу үчүн көзләрини алты торба багламыш бир гадын башыны ашағы салыб макинадә сүр'әтлө јазырды вә макина дилләринин о сүр'әтли сәси кәлдикчә ичәрисин бош балыглар, о ајагаблылар, о плаш төлөбө Мурад Илдырымлынын төсөввүрүндө еләчә бир сүр'әтлө дө гәбирләрин арасында долашмақта давам едирди... Сонра төлөбө теләсик саг әлини азындан чәкди ки баш бармағынын дырнағыны чейнәмәсин.

Хосров мүәллим өзү исә плаш әјиндө, шлјапа башында көзләмә отағынын лап күнчүндөки күрсүдә отуруб әлләрини дилләрини үстүндө бирләшдирмишиди, һәрден бир бармагларыны сындырдырды вә ғымылданмадан көзләрини мүдирин отағынын ичи памбыг долдуруду муш гәһвәји мешин гапысына зилләмишиди [... Ширини исә ири көзләрини рәнки узаг вә әбәди бир кечмишдә галмыш о никаранчылыга гара бир рәнк чәкмишиди...].

Макиначы гадын бармагларынын сүр'әтини дајандырмадан һәрден бир көзләрини макинадан чәкиб Хосров мүәллимә бахырды, сонра төлөбәјә нәзәр салырды, тәзәдән башыны чап еләдији вәрөгәнин үзәринә әјирди вә онда макина дилләринин сүр'әти даһа да артырды, елө бир төөсүрәт јаранырды ки, макинанын дилләри јалныз о ағ вәрөгә дөјмәри бу балача көзләмә отағынын бүтүн күнч-бучағыны дөјчәләјир.

Көзәл вә чаван катибә ғызын гаршысындакы тахта мизин үстүндө чөми бир дәнә ғыпғырмызы телефон вар иди вә о телефон тез-тез зәнк чалдыгча катибә дәстәји көтүрүб һалә јенијәтмәлик чырылыгыны сахламыш сәсијлә тутуғушу кими үч көлмөдән ибарәт чаваб верирди.

— Јолдаш Гафарзадә јөхдур...

— Јолдаш Гафарзадә јөхдур...

— Јолдаш Гафарзадә јөхдур...

Катибә ғыз телефон зәнкинин сәсини азалтмышды вә о ғырмыз аппарат һәр дөфә чижилдәдикчә төлөбәјә елө кәлирди ки, зәнк еләјән јолдаш Гафарзадәни ахтаран бајаг аралары илө долашдыглары о гәбир дашларыды...

Һәрден телефонла нәсә дөјирдиләр, катибә ғыз һисс олунан бир чидд-чәһдлө дејиләнләри блокнота јазырды вә белә вахтларда макиначы гадын катибә ғыза бахырды, күчлө сезилчәк бир төбәссүмлә [истеһза иди? пахыллыг иди? хәбислик иди? ја нә иди?] күлүмсөјирди.

Бу көзәл вә чаван катибә ғыз һәр дөфә Гафарзадәни фамилиян чөкөндө Хосров мүәллим көзләрини мүдирин мешин гапысындадан чәкиб телефона бахырды, сонра јәнә көзләрини о гәһвәји мешин гапына зилләјирди.

О телефонун ғыпғырмызы рәнки, елө бил ки, нәјә көрсәсә о мешин гапы илө, макинанын о јекнәсәг сәсијлә, Хосров мүәллимин чынгы-

рыны чәкмөдән күрсүдә отуруб көзләрини мүдирин гапысына дик-дилә, үмумијјәтлө, бу балача көзләмә отағынын дөшәмәсинә сә-сәмиш көһнә халча илө дө, тутгун боз рәнкли диварлары вә еләчә дө-рәнкли тахта таваны илө көзә чарпан, истәр-истәмәз дигтәти чөл-чөл бир тәзәд тәшкил едирди.

Мүдир ичәридә јөх иди. Бајаг кәлиб кабинетинә кирмәји илө һәрден чыхыб кетмәји бир олду вә төлөбә илө Хосров мүәллим мачалык мүдирин јанына кедә билмәдиләр. Инди мүдирин гајыдыб көзләрини көзләјирдиләр, вахт исә кедирди вә јазыг Хәдичә арвадын һә-һәна, күчә гапысынын ағына топлашмыш мөһәллә кишиләри, Хә-Хәд арвадын евиндә вурнухан мөһәллә арвадлары јәгин Гәбиристан-Идарәсинин јөх, төлөбә илө Хосров мүәллимин гарасына дөјинә-дөјинә онларын јолуну көзләјирди.

Төлөбә дөшәмәјә салынмыш о көһнә халчаја бахырды вә она елә-иләјирди ки, бу халча илләрдән бәри дөһн олунмаға апарылан мејит-мејит [өзү дө кимсәсиз мејитләрин...] үстүнә салыныб, беләчә сүзүлүб-сүзүлүб вә инди даһа јарарсыз олдуғу үчүн кәтирилиб бура салыныб-салыныб төлөбә ајагларынын алтындакы о халчада бир лыртлыг һисс етди, елө бил ки, бајаг Хәдичә арвадын көјүмтүл адјала сөрилмиш чансыз-чансыз инди бу халчанын алтында иди вә үмумијјәтлө, төлөбә Мурад Илдырымлы үчүн бу балача көзләмә отағындакы бүтүн әшјаларда гәбир сојулгуғу вар иди, һәтта о макиначы гадын да, о чаван кати-катибә да, һәрден, елө бил ки, отуруб макинадә нәсә јазан, телефон-телефон чаваб вәрән мејитләр иди, бир аздан јәнә дә кедиб Түлкү-Түлкү Инди Гәбиристанлыгындакы гәбирләриндә узаначагдылар...

Хосров мүәллимин бармаглары һәрден бәрк шагылдајырды вә инди онларда төлөбә Мурад Илдырымлы о наизик, узун түклү вә ғы-ғышлы бармагларла бахырды — бу бармаглар өзләри дө дөшәмәјә са-салынмыш бу көһнә халча кими, табутдан, мејитдән, гәбирдән хәбәр-хәбәр иди.

Төлөбәни үрәји ғысыдырды.

Төлөбә баша дүшүрдү ки, онун јеринә бир башгасы олсајды, күман бу гөдәр отуруб мүдир ичәри кәлмәјәчәкди, Гәбиристанлыг Идарәсин-киминис тапыб данышачагды, базарлашачагды вә јазыг Хәдичә ар-арвад үчүн бир јер дүзәлдәчәкди; төлөбә исә Гәбиристанлыг Идарәсин-ин һеч кимлә даныша билмәди, кимә јахынлашырдысә: « — Билми-билми... Билмирәм... » — дејиб һеч үзүнә дө бахмырдылар. Хосров мүә-мүәллим исә сүкутла јалныз төлөбәни мушәјәт едирди, ағыны ачыб бир-бир сөз демирди вә белә онларда төлөбә бирдән-бирә дахилән-дахилән Хосров мүәллимә гаршы гәзәбләниб чошурду, бу јашлы адамын-адамын еләчә көлкә кими долашмағына, әфәллијүнә һирсләнирди, амма-амма кәтибә иди, Хосров мүәллимдә төлөбәни һәлә өзү үчүн ајыр дө бил-биләји нәсә елө бир чәһәт варды ки, она узун мүддәт һирсләнмәк-ләнмәк мүмкүн дејилди вә төлөбәни ичини долдуран о гәзәб бирдән-бирә-бир сојујурду, бу дөфә дө төлөбә Мурад Илдырымлы сыхылырды ки, ачизлијинин шаһиди јалныз өзү дејилди, Хосров мүәллим дө бунун-бунун шаһиди иди.

Гәбиристанлыг Идарәсинин бу балача көзләмә отағындан кәнар-кәнар һәјагы гарышга јувасында гајнајан бир һәјәта бәнзәјирди, һамы-һамы бура төләсирди, һеч ким бир-бири илә һеч нә данышмырды. һамы-һамы ләсә мәшгул иди, « — Билмирәм... Билмирәм » — дөјә-дөјә һамы гә-гәбәјә Хосров мүәллими башдан еләјирди, һеч ким гулаг асмаг ис-ис-бирди ки, төлөбә дө, гара гәјафәли, јашыл шлјапалы вә арыг вә-арыг иди ки, дө бура нә үчүн кәлибил вә нә истәјирләр. Нәһәјәт, һәр ики-ики дән ағынчәнан палчыгла долу ики ведрә апаран бир фәһлә Гәби-Гәбиристанлыг Идарәсинин јухары гәрәфиндә дајаныб дашшонан фәһлә-лә-лә нәсә көстәришләр вәрән бир рус оғланы көстөриб: « — Оде, кедүн, кедүн, кедүн онјән... Василиди дә... Онјән данушун... » — деди.

О рус оғлан тәмиз азәрбајҗанча данышырды, ири көј көзләрини

дашјонан фәһләрдән чөкмәјрәк төләбәнин төләм-төләсик дедикә ринә гулаг асды, сонра: «— Виздә јер јохдур, — деди вә јалныз сөзләрдән сонра ири көј көзләрини фәһләрдән чөкиб төләбәјә бахды. Хосров мұәллиме сынајычы бир нәзәр салды. — Бәлкә бир јер тапды сизә... — деди. — Ашағы башда, зейтуннарын јанында бир јер еледик бәлкә... Көдиб бахарсуз... Гимәти дөрд јүз манат олачөк». Төләбәнин чибиндә һеч дөрд јүз гәпик дә јох иди вә о ири көј көзлү рус оғлан буну о саат баша дүшдү: «— Јер јохду... — деди. — Зейтунлудга јер јохду... Көдүн, тәзә гәбиристанлыгга басдурун...» Төләбә јенә намызылдады, амма о рус оғлан даһа она гулаг асмады вә дашјонан фәһләрә көстәришләрини вермәјә башлады.

Инди нечә саат иди ки, мүдир көзләјирдиләр.

Һәддән артыг көк, јанағлары алма кими гыпгырмызы вә һамы бир миллис мајору јенә дә ичәри кириб катибә гыздан:

— Әбдүл Ордуханович көлмәди? — сорушду.

Гыз јенә дә ајага галхды вә:

— Кејр, һәлә көлмәјиб... — деди.

Макиначы гадын бајагыч төбәссүмјлә күлүмсәди.

Бу көк миллис мајору үчүнчү дөфә иди ки, көлиб мүдир сорушуду вә бу чаван гыз да һәр дөфә ону көрөндә ајага галхырды, көрүнүр, о миллис мајорунун пагонлары бу чаван гызы еләчә јериндән галдыран магнит кими бир шеј иди, бу да дүнја көрмүш о макиначы гадынн көзләриндән јайынмырды, додағларына еләчә бир төбәссүмјлә кәтирирди.

Миллис мајору јенә дә кери дөнүб бу балача көзләмә отагында чыхмак истәјәндә мүдир һәјәт гапысындан ичәри кирди вә јериндә отурмага маңал тапмамыш катибә гыз бәдәнини мил кими тарым чөкиб дајанды. Ән марағлысы исә бу олду ки, о көк мајорун да лып бәдәни елә бил бирдән-бирә беркиди, чийнләри галхды, гарны нисбәтән балачалашды.

Мајор:

— Салам, Әбдүл Ордуханович... — деди.

Мүдир чешмәјинин алтындан дигәтлә мајора бахды:

— Сән дә бурдасан? — деди. — Кәл көрүм...

Мүдир нә катибә гыза, нә макиначы гадына, нә ајага галхмыш төләбә Мурад Илдырымлыга, нә дә еләчә күнчәки јериндә отурмуш Хосров мұәллиме бахды, көзләмә отагынын ортасындан кечиб кабинетинә кирди, мајор да онун ардынча ичәри кирди вә гапыны бағлады.

Төләбә ичи памбыгла долдурулмуш о гәһвәји рәнкли мешин гапына бахды, сонра да Хосров мұәллиме бахды.

Хосров мұәллимин даһа артыг бир чәһдлә бармағларыны сындырырды.

Төләбә билмирди ки, тәзәдән јериндә отурсун, ја нә еләсин... Бу вахт макиначы гадын башыны чап еләдији вәрәгин үстүндән галдырды:

— Сиз дә кедин сөзүнүзү дејин. — деди. — О бириси бизим сәһм мүвәккилидир. Бир дә көрдүн, ики саат отурду ичәридә... Кедин... — Сонра јериндә гурчаланан катибә гыза бахды. — Ишин олмасын, го кирсинләр ичәри...

— Ачығланар ахы...

— Неч нә олмаз... Дөрд саатды көзләјирләр бурда...

Көзәл вә чаван катибә гыз көзләрини дөјә-дөјә макиначы гадын бахды.

Хосров мұәллимин ајага галхды, төләбә ирәлидә, Хосров мұәллимин онун ардынча гапыны ачыб мүдирин кабинетинә кирдиләр вә гаршысында отурмуш миллис мајоруна нәсә дөјән мүдир тәәччүблә онлар бахды.

Төләбә:

— Салам... — деди.

Мүдир:

— Әлејкүмә... — дөјә чаваб верди вә бу чаваб салам алмагдан да артыг, елә бил ки, суал иди, ја'ни нә истәјирсиниз вә өзбашына нә бу отага сохулмусунуз?

Төләбә төләсә-төләсә:

— Бизим... — деди. — Бизим... Сиздән хаһиш едирик... Гоча арвадат едиб... Ону бурда басдырмаг... истәјирик... Лазымды ки, ону бурда басдыраг...

Мүдир даһа тәәччүблә јох, марагла бу балача бојлу, пырпызаг аялы, гарабәнис сифәтинин чизкиләри кобуд оғлана баха-баха:

— Ону басдырмаг лазымды? — сорушду.

— Бәли...

— Басдыр дә... Бәс мөндән нә истәјирсән?..

— Јер истәјирик дә... Јер...

— Бала, мән јер бөләнәм?.. Бәс бу кимди белә? — Мүдир Хосров

таллимә тәрәф ишарә етди.

— Бу да... Бу да мөнимлә кирајәнишинди...

— Өлән анонду?

— Јох... Ев саһибәсиди...

— Бала, лап јакшы дә... Өлүб, аллаһ рәһмәт еләсин... Ким јапыр галачаг бу дүнјада?.. һамымыз еләчәјик дә... Бәс мөндән нә истәјирсән?

— Јер истәјирик дә... Арвады басдырмаг үчүн јер...

— Мән јер бөлән дөјүлөм, башува дөнүм сәнин... Бурда јер јох... һөкүмәт күл кими тәзә гәбиристанлыг ачыб, апарын о рәһмәт-и орда басдырын дә...

Төләбә миллис мајоруна бахды вә фикирләшди ки, бу јердә ахыра дәр мүбаризә апармаг лазымды, һөкүмәт идарәсиндәки биабырчы-ағлары ачыб төкмәк лазымды, лап елә бу мүдирин өзүн мајорун јанында ифша еләмәк лазымды.

— Јер вар!.. Јер үчүн биздән пул истәјирләр!..

— Бәс пулсуз јер олар? — Мүдир бу дөфә Хосров мұәллими тәдән дырнағачан сүздү вә ја төләбәнин беләчә еһтирасла, беләчә ифшаса дедији сөзләрә, ја да ки, Хосров мұәллимин гияфәсинә күрәтсәди.

Төләбә һирслә вә үрәји дөјүнә-дөјүнә мүдирә јох, миллис мајоруна бахды вә:

— Јох е!.. Биздән рүшвәт истәјирләр! — деди.

— Рүшвәт? — Мүдир дә миллис мајоруна бахды вә бу дөфә ачығ-шкар бир ләззәтлә күлүмсәди. — Ола билмәз!

— Дөрд јүз манат пул истәјирләр биздән! — төләбә үрәкләнди вә рәғәми бир дә тәкрат етди. — Дөрд јүз манат!

— Сән рүшвәтә гаршы мүбаризә апарырсан?

Төләбә билмәди ки, бу суала нечә чаваб версин, амма мүдир даһа үчүн чавабыны көзләмәди — мараг итмиши — вә бу узунсифәт чешмәли кишинин сифәтинин ифадәси көзкөрәти дөјишди, сарт бир тәрәзә:

— Кет, — деди. — кет өлүнлө мәшгул ол! Вахтым јохду!

Мүдирин сөзләри, сифәтинин ифадәси вә үмүмијәтлә, дүнјанын шәһләри бирдән-бирә төләбә Мурад Илдырымлынын бүтүн ичини бир јурағыз, бир үсјан еһтирасы илә долдурумуш вә әсәбдән төләбәнин һәһәси әсирди, үрәји учунурду; төләбә удгуна-удгуна:

— Ганунсузлудга бу!.. — деди. — Ганунсузлудгу!.. Совет Иттифагында белә ганунсузлуг еләмәк олмаз...

Мүдир миллис мајоруна бахды, астадан, амма ејни сәрт ифадәлә:

— Дур, Мәммәдов, дур Совет Иттифагынын ганунуну көстөр бу! — деди.

*Аларбајчан, № 6.

Милис мајору о дегигә ајага галхды, чәлд јахынлашыб төләбнин голундан жапышды вә төләбә милис мајорунун бармагларыны бу көк адамын лырт бәденинә јарашмајан бир полад мөһкәмлик һисс етди.

— Кәл!.. Кәл!.. — Милис мајору бир әли илә төләбә Мурад Илдырымлыны аз гала јердән галдырыб өзүлә бирликдә кабинетдән чыгартды, сүр'әтли аддымларла көзләри бәрәлә галмыш катибә гызы јанындан өтүб көзләмә отагынын һәјәт гапысыны ачды, амма төләбнин голуну бурахмады, өзү дә онунла бирликдә һәјәтә чыхды вә ејә сүр'әтли аддымларла төләбәни һәјәтин ортасындакы дарвазаја сардартды.

Мајор голундан жапышыб елә дартырды ки, төләбә һеч бир тәрәф чеврилә билмирди, мајорун сүр'әтли аддымлары мүгабилиндә аз гала гача-гача кедирди вә һирс ону боғдуғу үчүн, һеч нә дејә билмирди, һәтта гышгыра да билмирди. Хосров мүәллим дә әлләрини галдырышынын чибләринә сохуб сүр'әтлә онларын ардынча кедирди. Мајор сол әли илә дарвазанын бала гапысыны ачды вә сар әли илә төләбәни зәрблә дишары итәләјиб:

— Бир дә сәни бураларда көрмәјим! — деди.

Хосров мүәллим дә Гәбиристанлыг Идарәсинин һәјәтиндән чыгартып бир нечә аны үзүшағы төләбә илә јанашы аддымладылар вә бирдә бирә төләбә даһа һеч чүрә өзүнү сахлаја билмәди, бурнуну чәкәчәкә, сәсини боғмаға чалыша-чалыша ағламаға башлады, јаш көзләриндән ахыб додагларына чатанда вә Мурад Илдырымлы о көз јашынын шор тәмини ағзында һисс едәндә даһа да ичин-ичин ағлады. Хосров мүәллим исә еләчә сүкут ичиндә төләбә илә јанашы аддымлајырды.

... Автобус кәлиб чыханда вә онлар иш вахтынын сону олмадығу үчүн бош автобуса минәндә төләбә Мурад Илдырымлы даһа сакитләшмишди вә инди јенә дә өз ачизлијинин, өз кичиклијинин хәчаләтини чәкирди, амма бу вахт гаршыда отуруб көзләрини намәлуһ бир нөгтәјә зилләмиш Хосров мүәллимә бахды вә Хосров мүәллим көзләриндә елә бир ағры көрдү ки, ичини бүрүмүш хәчаләт һиссә јох олуб кетди. Төләбә — мүшаһидә габилијјәти олан бу чаван адам — индијә кими һеч вахт һеч кимдә Хосров мүәллимин көзләриндәки гәдәр бир ағры көрмәмишди.

[Арды вар]